कामाच्च नानुमानापेक्षा १।१।१९।

ननु यद्यानन्दमयपदवाच्यः परमात्मैवस्यात्तर्हि तस्यैवोत्तरत्र जगत्कर्तृत्वमपिश्रुतं तन्नोपपद्यते। परमात्मसृष्टौ च प्रबलं वैदिकं प्रमाणमपि नोपलभ्यते। किञ्च हस्तादीन्द्रियाभावात्तद्व्यापारसाध्यां सृष्टिमीश्वरोनैव कर्तुं शक्नुयात्। अनुमानेनैव जगत्कर्तृत्वे तु परमात्मनोऽपेक्षया हिरण्यगर्भादिजीवस्य श्रूयमाणं जगत्कर्तृत्वमेव प्रत्यक्ष सनाथी कृतं कुतो न ग्राह्यम्। एवञ्च हिरण्यगर्भादेरिन्द्रियसम्बन्धसत्वात् "प्रजापतिरकामयत" इत्यादिप्रमाणसद्भावाच्च सृष्टिरप्युपपद्यते। तस्मादानन्दमयपदवाच्यो जीव एवेत्याशंकायामाह कामाच्च नानुमानापेक्षेति। "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय" (तै० २।६) इत्यादिवैदिकान्येव परश्शतानि प्रमाणानीश्वरस्य स्वकामनयैव सृष्ट्याविधायकान्युपलभ्यन्त इति नानुमानेन तत्कल्पनम् प्रत्यक्षादेस्तु क्वचिदागमापेक्षया दौर्बल्यमेवेति हृदयम्।

ये त्वनुमीयत इत्यनुमानमनुमानगम्यं प्रधानं तस्य नापेक्षा परमात्मन आनन्दमयस्य जगत्सर्गेऽपेक्षा नास्तीत्यर्थः। कुतः। कामात्। सोऽकामयत बहुस्यामित्यारभ्येदं सर्वमसृजतेत्यादौ काममात्रेण जगत्सृष्टिश्रवणादित्याहुस्तन्नोपपद्यते। "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४।९) इत्यादिश्रुतीनां तदुपबृंहणीभूत स्मृतिनाञ्च विरोधात्। ताश्चस्मृतयः।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धिप्रकृतिसम्भवान्। गी० १३।२०।
कार्य कारण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥ गी० १३।२१।
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥　गी० १४।३।
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्ममहद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥　गी० १४।४।

इत्याद्याः। इमाश्च परमात्मा मायामाश्रित्य तत्सकाशादेव विश्वसृष्टिं करोतीति स्पष्टम्प्रतिपादयन्ति । नच, काश्चित्सृष्टिं काममात्रेण करोति काश्चिच्च मायासकाशादिति वाच्यम्, सृष्टेर्द्वैविध्याश्रवणात्। समेषां सृष्टिवाक्यानामेकवाक्यतामन्तरेण परस्परविरुद्धार्थकत्वेन तेष्वप्रामाण्यापत्तेश्च । नच मायामनाश्रित्य चिदेकरसात्मकस्वरूपादेव स जगत्सृजत इतिसाम्प्रतम् । परमात्मनि विकारित्वसुखदुःखभोक्तृत्ववैषम्यनैर्घृण्यादिदोषापत्तेः । नच तर्हि विवर्तवादस्याश्रयणात्सर्वं समञ्जसमितिवाच्यम् । तस्य कुदृष्टिकपोलकल्पनाकल्पितत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । अत एव प्राङ्निरस्तत्वाच्च । तस्मात्पूर्वोक्तार्थ एव वृत्तिकृतां सूत्रकृताश्च तात्पर्यमित्यलं पल्लवितेन ।

इतश्चानन्दमयाज्जीवोऽन्य इत्याह—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति। १। १। २०।

" रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति " (तै० २।७।) श्रुतिरियमस्मिन्नानन्दमये समाम्नायते । तत्र रसशब्दनिर्दिष्ट आनन्दमयेऽयंशब्दवाच्यस्य जीवस्यानन्दीभवतीतिवचनादानन्दमयप्राप्त्यनन्तरमानन्दयोगं शास्ति । यस्यप्राप्तेरनन्तरमानन्दयोगः प्रत्यगात्मनः सआनन्दमयस्तस्मादन्य एव मान्त्रवर्णिकः । रसपदाभिधेयपरमात्मनः सम्बन्धात्प्रत्यगात्मन आनन्दीभाव इत्युभयोर्वैधर्म्यं स्पष्टत एव शक्यमधगन्तुम् । अयमभिप्रायः । " निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति " (मु० ३।१।३) इति श्रुतेः " भोगमात्रसाम्य-

लिङ्गाच्च " (ब्र–सू ४।४) इति सूत्राच्च मुक्तजीवस्य भोगमात्रे परमात्मसाम्यं भवति नतु जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वे जगद्व्यापारवर्ज्जमिति मुक्तस्य जगद्व्यापारत्वप्रतिषेधात्। तस्मादानन्दमयस्य ब्रह्मणश्चेतनाद्बद्धमुक्ताद्यवस्थावतो जीवशब्दवाच्याद्वस्तुतोऽर्थान्तरत्वसिद्धेः। एवञ्चानन्दमयोजीव इति मतं मिथ्यात्वमुपगच्छद्विज्ञानमयो जीव आनन्दमयः परमात्मात्मैवेति सिद्धम्।

(इत्यानन्दमयाधिकरणम्।)

(अथान्तरधिकरणम्।)

एवं षड्भिरधिकरणैरखिलकल्याणगुणाकरः सर्वज्ञः सकलजगदुभयकारणभूतः चिदचिद्विशिष्टः परमपुरुषः परमात्मा साधितः। अथोपासकानां मनोरथपूर्तये तस्यैव स्वरूपं विविच्यते। तत्राल्पपुण्यानां जीवानां स्वेच्छया यद्यपि जगत्सृष्टिरानन्दयोगश्च न सम्भवति। तथापि विलक्षणपुण्यानामादित्येन्द्रप्रजापत्यादीनां सम्भवत्येवेत्याशंकायामाह।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्। १। १। २१।

छान्दोग्ये–" य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः (छा० १। १। ६) तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी। तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मभ्यो य एवं वेद " (छा० १। ६। ७।) तस्यर्क्च साम च गेष्णौ इत्यधिदैवतम् " अथाध्यात्मम् " य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते " (छा० १। ७। ५।) इत्यादिकं साम्नायते। अत्र हिरण्मयो ज्योतिर्मयः अत्रत्यं हिरण्यपदं सुवर्णपदञ्च विलक्षणज्योतिःपरम्। दृश्यते अवहितमनस्कै

रूपासकैरितिशेषः प्रणखो नखाग्रं तेन सहेत्यभिविधावाङ्। चक्षु-
र्योर्विशेषमाह तस्येति—कं जलं पिबतीति कपिः सूर्यस्तेनास्यते वि-
कास्यत इति कप्यासं पुण्डरीकं रक्ताम्भोजम्। केश्चिदस्य वाक्यस्य
मर्कटपश्चाद्भागवत् यल्लोहितं पुण्डरीकमिति विवरणं कृतं तदर्था-
न्तरत्वाश्लीलत्वादिदोषदुष्टतयाऽनादरणीयम् तादृशपुण्डरीकवदस्य
देवस्याक्षिणी नेत्रे। तस्य नामाह उदितेतिनाम निर्वक्ति स इति
उदितः उद्गतः सर्वेभ्यः सर्वपापास्पृष्ट इत्यर्थः। अधिदैवतम्—देवता-
मधिकृत्योपास्तिवाक्यमित्यर्थः।

अत्रादित्यान्तःस्थमक्ष्यन्तस्थञ्च पुरुषमधिकृत्य शरीरवत्त्वश्रुत्या सर्वपापास्पर्शत्वश्रुत्या च संशयः। किमयं पुरुषः पूर्वकृततप आदि-प्रभावादीदृशमौत्कृष्ट्यं प्राप्तः कश्चिज्जीव उत परमात्मा सर्वान्तर्गत इति। किंयुक्तम्? जीवः। कुतः? शरीरवत्त्वाद्रूपवत्त्वाच्च। अक्षि-पुरुषस्यापि तस्य तदेव रूपं यदमुष्यरूपमिति यन्नाम तन्नामेति तादृशरूपवत्त्वतादृशनामवत्त्वश्रवणाच्च शरीरसंयोगो रूपसम्बन्धश्चादृष्ट-वशाज्जीवस्यैव तादृशादृष्टजन्यपुण्यपापरूपफलभोगाय, नतु परमे-श्वरस्य, तस्य चाशरीरत्वारूपवत्त्वश्रवणादित्येवं प्राप्त आह—अन्तस्त-द्धर्म्मोपदेशादिति।

आदित्यान्तर्गतोऽक्ष्यन्तर्गतश्च श्रूयमाणः पुरुषः परमात्मैव कुतः? स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उद्गतो निर्गत इत्यादिना तदसा-धारणधर्माणामपहतपाप्मत्वादीनामुपदेशात्। अपहतपाप्मत्वंहि अप-हतकर्मतया सम्पद्यते। कर्मवश्यताराहित्येनेतिस्पष्टोर्थः। कर्माधीन-सुखदुःखभागिनः कर्मवश्या हि जीवा एव सन्ति। अतोऽपहतपाप्म-त्वस्य बद्धजीवधर्मत्वानुपपत्तेर्मुक्तानामपिसंसारदशायां कर्मवश्यत्वेन निरुपाधिकापहतपाप्मत्वाद्यनुपपत्तेः। तस्मात्परमात्मन एव तादृश-धर्मवत्त्वादादित्याक्ष्यन्तः स्थः पुरुषः परमात्मैव न जीवः।

यत्तूक्तं रूपवत्त्वशरीरवत्त्वश्रवणादयं जीव एवेति। नैषदोषः। न हि शरीरवत्त्वं जीवत्त्वं कर्मवश्यताञ्च साधयितुमीष्टे। तस्य जीवत्त्वाभाववति कर्मवश्यत्वाभाववति च विपक्षेऽपिसत्वात्। सत्यसङ्कल्पस्य परमात्मनः स्वेच्छयैव शरीरसम्बन्धसम्भवात्। इयांस्तुभेदः। जीवानाङ्कर्मपारवश्यात्तदनुगुणप्राकृतस्यैव शरीरस्य सम्बन्धः। परमेश्वरस्य तु कर्मानधीनत्वेन स्वाभिमताप्राकृतदिव्यशरीरग्रहणमिति। अत एव नेश्वरस्य शरीरकृतदुःखाद्यनुभवः। स च कर्माधीनप्राकृतशरीर गृहीतुर्जीवस्यैवेति दर्शनविन्मतम्। तथा च श्रुतयः। "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" (मु० ३। १। ३।) "रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं परम्" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यःकृतः" (यजु० रु० ११) इत्याद्याः। यदापश्येति श्रुत्या जीवस्य तद्दर्शनानन्तरं पुण्यपापविनाशपूर्वकब्रह्मप्राप्तिर्बोधिता। तत्र ब्रह्मयोनिरुक्मवर्णपदाभ्यां स्वनाभिजपद्मद्वारा कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य कारणत्वेन मुक्तप्राप्यस्य ब्रह्मणः शरीरवत्त्वं रूपवत्त्वञ्च बोध्यते। एवं "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच" (श्वे० ६। ८।) इति श्रुत्या स्वाभाविकज्ञानबलक्रियाशालिनस्तच्छरीरस्य तच्छरीरनिष्ठरूपस्य च स्वाभाविकत्वोपपत्त्या नित्यत्वसिद्धेः। अत एव श्रुत्युपबृंहणीभूतेतिहासपुराणादिषु बहुशस्तत्र तत्र भगवतो दिव्यमङ्गलविग्रहस्योपवर्णनं सङ्गच्छते। तथा चादित्याद्यन्तर्गतःपुरुषःपरमात्मेवेति।

इतश्च न जीवः—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः। १। १। २२।

जीवविशेषादादित्यादेर्भेदोऽत्र व्यपदिश्यते परमेश्वरस्य "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं

य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मा" (बृ० ३।७।९।) "यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुश्शरीरं यश्चक्षुरन्तरोयमयति" (बृ० ३।७।१८) "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति" (बृ० मा० ३।७।२२) इत्याद्याः श्रुतयः परमात्मनो भिन्नाँश्चिदचिदात्मकान्सर्वान् पदार्थानीश्वरस्य शरीरत्वेन तन्नियम्यत्वेन तस्य च शरीरित्वेन तत्तज्जीवान्तरात्मत्वेन नियमनकर्तृत्वेन च चिदचितोर्नियामकतया भेदं साधयन्ति। तस्मादादित्यादिव्यपदिश्य जीवविलक्षणः परमात्मादित्याद्यन्तवर्ती पुरुषोऽन्य एवेति सिद्धम्।

इत्यन्तराधिकरणम् ।

(आकाशाधिकरणम् ।)

अथ सर्वेषां कारणवाक्यगतानां कारणवस्तुपराणां शब्दानां सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन सर्वकारणे पर्यवसानेन ब्रह्मवाचकत्वमिति स्पष्टयितुमाह ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् । १।१।२३।

छान्दोग्ये श्रूयते—"अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्" (छा० १।९।१।) इति। तत्र संशयः। किमत्राकाशशब्देन पूर्वोदितलक्षणं ब्रह्माभिधीयत आहोस्विद्भूताकाशमिति । कुतः संशयः । संशयप्रयोजकस्याकाशशब्दस्योभयत्रप्रयुक्तत्वात् । तत्र भूताकाश आकाशपदस्यप्रसिद्धत्वाल्लोकशास्त्रयोर्ब्रह्मण्यपि प्रयोगो दृश्यते । "कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" (तै० २।७।) इत्यादावाकाशस्यानन्दमयब्रह्मपरत्वावगमात् । तथाचात्राकाशपदेन भूता-

काशस्यैव ग्रहणं युक्तम् । कुतः ? तत्र रूढत्वात् । श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य-दुर्बलत्वाच्च । वाक्यशेषेऽपि " आकाशाद्वायुरिति वाय्वादिक्रमेणाकाशस्य कारणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्चैतदानुगुण्ये " नात्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादावप्यात्मपदस्याकाशवाचकत्वम् । आप्नोतीत्यात्मासूक्ष्माकाशस्ततश्च स्थूलाकाशस्य सम्भूतिस्सम्भवत्येव । सदेव सौम्येत्यादावपि सदादिपदबोध्यत्वं सूक्ष्माकाशस्यैवेति प्राप्त उच्यते । आकाशस्तल्लिङ्गात् । प्रकृतकारणवाक्य आकाशपदवाच्यं सर्वजगत्कारणं परंब्रह्मैव । कुतः ? तल्लिङ्गात् । तस्य ब्रह्मणो महाभूतसृष्ट्यादिकं सकलजगदेककारणत्वं सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं परायणत्वमित्यादीनि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते । जगत्सृष्ट्यादिकं यद्ब्रह्मणोऽव्यभिचारिलिङ्गं तस्य तदन्यलिङ्गत्वानुपपत्त्याऽनन्यथासिद्धेन लिङ्गेन भूताकाशश्रुतेर्बाधात् । एवञ्च प्रकृतवाक्ये भूताकाशपरत्वमाकाशपदस्येत्यर्थस्यायुक्तत्वादानन्दमयाकाशस्य ब्रह्मण एव सर्वजगदुत्पत्तिरित्यर्थस्यैव युक्तत्वादाकाशशब्दवाच्यः परमात्मैव । तथासत्येव सर्वस्माज्ज्यायस्त्वपरायणत्वादिगुणानामपिसामञ्जस्यम् । परमपुरुषे ब्रह्मण्येव तादृग्गुणानां सम्भवो नान्यत्रभूताकाशाद्यचिद्वस्तुनीति । नचाकाश इति प्रसिद्धवन्निर्देशाद्भूताकाश एव ग्राह्य इतिवाच्यम् । प्रसिद्धवन्निर्देशस्यापि प्रमाणान्तरसापेक्षकत्वात् । बहुप्रमाणविरोधासम्भवाच्च । परमात्मनः कारणत्वन्तु बह्वीभिश्श्रुतिभिरसकृदाघोषितम् तथा हि—" सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् " (छा० ६। २। १) "तदैक्षत बहुस्याम्प्रजायेय " (छा० ६। २। ३) " आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् " " स इमाँल्लोकानसृजत " (ऐ० १। १) " तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः " (तै० २। १) इत्येवमादयोऽनंताः श्रुतयः परमात्मन एव सर्वजगत्कारणत्वम्प्रतिपादयन्ति । आकाशस्यतु " सर्वाणि हवा इमानि भूतानि

आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" (छा० १ । ९ । १ ।) इत्येकमेव वाक्यम् । ततश्चादिकारणत्वस्य द्विष्ठत्वासम्भवाद्बहुश्रुतितदनुगुणतर्कानुरोधेन चेतनस्य ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वमास्थेयम् । तथा चासमन्तात्प्रकाशत इति व्युत्पत्याकाशः परमात्मेति सिद्धम् । किञ्च "यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति" ति श्रुतादानन्दाकाशादात्मनः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" (तै० २। १।) इति भूताकाशस्योत्पत्तिश्रवणात् सृष्ट्यन्तर्गस्य भूताकाशस्य जगत्स्रष्टृत्वानुपपत्तेः कार्याकाशकारणाकाशयोर्मध्ये कारणाकाशस्यैव जगत्कारणत्वोपपत्तेश्चास्य जगत्कारणत्वेन श्रुतस्याकाशस्य परमात्मपरत्वमेवयुक्तम् ।

इत्याकाशाधिकरणम् ।

(अथप्राणाधिकरणम् ।)

अत एव प्राणः । १। १। २४।

तत्रैवोद्गीथविद्यायां श्रूयते—"प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इत्युपक्रम्य कतमा सा देवतेति । प्राण इति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जीहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति" (छा० १। ११ । ४–५) तत्र प्राणवायुरितिलौकिकप्रसिद्धेः "प्राणस्य प्राणम्" (बृ० ४। ४। १८।) "प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः" (छा० ६ । ८ । २ ।) इत्यादिषु च प्राणस्य ब्रह्मपरत्वावगमात्संशयः। किमत्र प्राणशब्देन वायुविकार उच्यत उत परमात्मेति । तत्र वायुविकारस्य प्राणस्य लोकप्रसिद्धित एव शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्वायुविकार इति प्राप्ते—आकाशन्यायातिदेशेन प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वं ज्ञापयति सूत्रकारः । अत एव प्राण

इति। अत एवाकाशवाक्य इव प्राणवाक्येऽपि सर्वभूतस्रष्टृत्वादिब्रह्म-लिङ्गदर्शनादेव प्राणशब्दाभिहितः परमात्मेत्यर्थः। "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते" (श० ब्रा० १०।३।३।६) इति श्रुतावपि वायुविकारे प्राणाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनां वागादीन्द्रियाणामेव प्राणे संवेशनादिकमुक्तं, नतु महाभूतसंवेशनादिकम्। अत्र वाक्पदमनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षकं चक्षुश्श्रोत्रे ज्ञानेन्द्रियोपलक्षके। तस्मादत्रत्यप्राणशब्दवाच्यः परमात्मैवोपास्यप्रस्तावे देवतेति सिद्धम्।

इति प्राणाधिकरणम्।

(अथज्योतिरधिकरणम्।)

ज्योतिश्चरणाभिधानात्। १। १। २५।

छान्दोग्ये समाम्नायते—"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योति" (छा० ३। १३। ७।) अस्या अर्थः। गायत्रीपदबोध्यब्रह्मोपास्त्यनन्तरमुपास्त्यन्तरार्थोऽथशब्द। अतो दिवो द्युलोकात्परः परस्तात् यज्ज्योतिर्दीप्यते—विश्वतः पृष्ठेषु विश्वस्मात्प्राणिवर्गादुपरीत्यर्थः न केवलं विश्वतः पृष्ठेषु किन्तु सर्वतः पृष्ठेषु-सर्वस्माद्भूरादि प्रजापतिलोकपर्यन्तात्सर्वसंसारमण्डलादुपरीत्यर्थः अनुत्तमेषूत्तमेषु—उत्तमा न विद्यन्ते येभ्यस्तेषु स्वावधिकोत्तमरहितेषु उत्तमस्थानविशेषेषु परब्रह्मधामस्वित्यर्थः। इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति परज्योतिषः कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशस्तु तदात्मकत्वानुसन्धानेन फलाधिक्यज्ञापनायेति न दोषः। उक्तं हि भगवता पुरुषान्तःस्थस्य ज्योतिषः स्वात्मकत्वम्।

"अहं वैश्वानरोभूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः" (गी० अ० १५) इति तत्रलोकेऽग्निसूर्यादौ वेदे ब्रह्मणि च ज्योतिःशब्दप्रयोगात्संशयः। किमत्र ज्योतिःशब्देन प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरभिधीयते। उत तस्यापि प्रकाशकममिततेजःपरंब्रह्म। किंयुक्तम्? प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरिति। कुतः? प्रसिद्धवन्निर्देशात् दिव इति द्युसम्बन्धित्वनिर्देशात्परमात्मलिङ्गविशेषाश्रवणाच्चेति प्राप्तेऽभिधीयते–ज्योतिश्चरणाभिधानादिति। "वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं सर्वमि"त्युक्तं द्युसम्बन्धित्वेन निर्दिष्टमनुत्तमलोकेषु दीप्यमानत्वेनोक्तं निरतिशयज्योतिः शब्दवाच्यमादित्यादिप्रकाशकं परम्ब्रह्मैव। कुतः? चरणाभिधानात् पादाभिधानात्। ज्योतिर्वाक्यात्पूर्ववाक्ये ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वाभिधानात्। "एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (छा ३। १२। ६) इत्यत्र सर्वभूतानां मृत्युग्रस्तानामेकपादत्वोक्त्या संसारमण्डलस्य न्यूनत्वं निर्दिश्य त्रिपादस्येतिद्युशब्दनिर्दिष्टस्य परमपदस्य त्रिपाद्विभूतिपदाभिधेयस्य त्रिपादिति बहुपादत्वकथनेन ब्रह्माण्डात्त्रिगुणाधिक्यनिर्देशेनाप्रमेयत्वमुक्तम्। तन्निवासिनाममृतपदेन मृत्युराहित्यमुपवर्ण्य नित्यमुक्तानां स्थितिस्तत्र सूचिता। एवञ्च "ततो ज्यायांश्च पूरुष" इति तत्स्वामित्वबोधनाद्ब्रह्मण एव ज्योतिश्शब्दाभिधेयत्वमिति।

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहिदर्शनम्। १। १। २६।

पूर्ववाक्ये "गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च" (छा० ३। १२। १) इति गायत्र्याख्यच्छन्दसः प्रकृतत्वात्तस्यैव "पादोऽस्यसर्वाभूतानि" इति सर्वभूतव्यपदेशस्योपपत्तेर्न ब्रह्म इतिचेन्न। तथा छन्दोद्वारेण तद्गते तत्प्रतिपाद्येऽक्षरसमुदायात्मकगायत्रीवाच्ये

ब्रह्मणि चेतोऽर्पणस्य चित्तप्रवेशनस्य निगदादभिधानात् । तत्र दृष्टान्तमाह तथाहि दर्शनम् । अन्यत्रापि तत्तद्द्वारा तदन्तर्गतस्य ब्रह्मण-उपासनं दृश्यते "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः" (ऐ. आ० ३।२।३।१२) इति । एवञ्च "गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च" इत्युक्तस्य सर्वात्मकत्वस्याक्षरसन्निवेशरूपाया गायत्र्या अनुपपत्तेः । सर्वान्तर्गतस्य ब्रह्मणः सर्वशरीरित्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्त्या तस्यैव सर्वभूतपादस्य त्रिपादामृतत्त्वस्य च निष्पत्तेः पूर्वसूत्रोक्तज्योतिःशब्दवाच्यत्वं निष्पद्यते न तदन्यस्य । एतदेव द्रढयति ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् । १ । १ । २७ ।

भूतपृथवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य सैषा चतुष्पदेति गायत्र्याश्चतुष्पदात्त्वव्यपदेशस्य तद्वाच्ये ब्रह्मण्येवोपपत्तेः । अक्षरसन्निवेशरूपाया गायत्र्यास्तदनुपपत्तेः । एवं गायत्रीशब्दनिर्दिष्टं ब्रह्मैवज्योतिःशब्दवाच्यं भवतीत्यर्थः ।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।१।१।२८।

पूर्वस्मिन् वाक्ये "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति सप्तम्या दिवस्त्रिपादाधारत्त्वनिर्देशादथ यदतः परो दिव इतिपञ्चम्या ज्योतिषोऽवधित्वेनदिवो निर्देशादुभयत्र विभक्तिभेदकृतस्योपदेशभेदस्य सत्त्वान्न ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञोपपद्यत इतिचेन्न । कुतः ? प्रातिपदिकार्थेन प्रधानेन कारिताया प्रत्यभिज्ञाया गुणभूतेन विभक्त्यर्थेन प्रतिषेध्यत्वानुपपत्तेर्भेदेनोपदेशद्वयेऽपि प्रत्यभिज्ञाया विरोधाभावात् । लोकेऽपि यथा वृक्षाग्रे श्येनो, वृक्षाग्रात्परतः श्येन इत्युभयथाप्युपदिश्यते । तस्मात्परमात्मैव " दिवः परो ज्योतिर्दीप्यत इति वाक्यात्प्रतिपाद्यत इति निरवद्यम् ।

(इति ज्योतिरधिकरणम् ।)

(प्राणानुगमाधिकरणम् ।)

यद्यप्यनन्यथासिद्धतात्पर्यवद्ब्रह्मलिङ्गादाकाशज्योतिरादिपदघटितवाक्यानां ब्रह्मपरत्वे युक्तेऽपि प्रातर्दने प्रकरणे तद्घटकप्राणादिपदार्थानामनेकेषामनेकलिङ्गदर्शनात्कथं तात्पर्यनिर्णय इत्याशङ्कायामाह ।

प्राणस्तथाऽनुगमात् १ । १ । २९ ।

कौषितकीब्राह्मणोपनिषदि श्रूयते—"प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च" इत्यारभ्य "स होवाच प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व" इति । तथाग्रेऽपि "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" (कौ० ३ । १ । २ । ३ ।) अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः" (कौ० ३ । ८ ।) इत्यादि । युद्धेन तत्कारणेन पौरुषेण पुरुषकारप्रदर्शनेनेन्द्रस्य प्रियं धाम गृहं जगाम । तं दृष्ट्वा इन्द्र उवाच प्रतर्दन ! वरं ते ददामि सहोवाच प्रतर्दनः हे इन्द्र त्वमेव वरं वृणीष्वेत्यादिरर्थस्तत्र संशयः । किमिह प्राणशब्देन वाय्वात्मकः प्राण उक्त, उत जीवोऽथवा परमात्मेति । किं युक्तम् ? जीवः । कुतः ? इन्द्रशब्दवाच्यस्य जीवत्वप्रसिद्धेः । प्राणशब्दस्य तत्समानाधिकरण्येन तत्रैव पर्यवसानात्" इति । प्राणः प्राणशब्दाभिहितः प्राणस्य प्राणः यस्य प्राणः शरीरम् "यस्यात्मा शरीरम्" "जगत्प्राणायात्मने तस्मै नमः स्यादि" त्येवमादिश्रुत्युक्तः प्राणशरीरः प्राणनियन्तृत्वेन तत्स्थितिप्रवृत्तिहेतुभूतः परमात्मा । कुतः ? तथाऽनुगमात् । "प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृत" इत्यादिपरमात्मनोऽव्यभिचारिलिङ्गैः प्राणस्य ब्रह्मपरत्वेनानुगमात् । न हि प्रज्ञात्मत्वमचेतनस्य वायोः सम्भवति। तथोत्तरत्र "एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येवैनं साधुकर्म

कारयति तं यमन्वानुनेषत्येष एवैनमसाधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सत एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेश्वरः" (कौ० ब्रा० ३।९।) इति श्रुतिप्रतिपादितधर्माधर्मकारयितृत्वलोकाधिपतित्वसर्वेश्वरत्वादीनि लिङ्गानि प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्व एव संगच्छन्त इति प्राणपदबोध्यम्ब्रह्मैव ।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । १ । १ । ३० ।

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तन्न । कुतः ?

"प्राणोस्मि तम्मामायुरमृतमित्युपास्त्व" इति वक्तुरिन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वेनोपदेशात् । उपक्रमस्येन्द्रपरत्वे निश्चिते सति उपसंहारस्य तदनुरोधेन नेतव्यत्वाच्च उपसंहारादुपक्रमस्य बलीयस्त्वात्। उपक्रमे हि देवताविशेष इन्द्रोऽहंकारवादेन स्वात्मानं ख्यापयामास प्रतर्दनाय "मामेव विजानीहि" प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा" इत्यादिभिः । तथा "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीञ्छालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्यादिभिश्च विग्रहधर्मैरेव स्वात्मानं प्रशशंस । न चैते धर्मा ब्रह्मणि सम्भवन्ति । तस्मान्न प्राणो ब्रह्मेति चेन्न, अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्। हि यस्मादस्मिन्नध्यायेऽध्यात्मसम्बन्धस्यात्मानमधिकृत्य वर्तमानस्य सम्बन्धस्य परमात्मसम्बन्धस्य भूमाबाहुल्यमुपलभ्यतेऽस्मिन्प्रकरणे। उपक्रमोपसंहारयोरन्तराले परमात्मधर्मसम्बन्धस्य भूयस्त्वं दृश्यते । उपक्रमे " यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इत्युक्तं तद्धि हिततमत्वं परमात्मोपासनयैव संगच्छते । एतदुक्तं भवति। सर्वेषां प्राणजीवदेवादीनां परब्रह्मन्यूनत्वेन तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेन प्राणादिविषयिण्या उपासनायाः हितत्वेऽपि हिततमत्वं नास्ति। तदपेक्षया सर्वदेवादिनियन्तृत्वसर्वफलदातृत्वादिकं परमात्मोपासनाया एव हिततमत्वमितिराद्धान्तः । " तद्यथा रथस्यारेषु नेमिर-

र्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः" (कौ० ३। ९।) इति सर्वाधारत्वस्य, "एष ह्येव साधुकर्म कारयती"ति साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वस्यानन्दादेश्च सर्वलोकाधिपतित्वस्य तत्पालकत्वस्य च परमात्माऽसाधारणधर्मत्वनिष्पत्तेः प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैवेत्यवधेयम् ।

कथं तर्हि इन्द्रकृतस्य "मामुपास्व" "मामेव जानीही"त्युपदेशस्योपपत्तिरित्यत आह—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् । १ । १ । ३१

"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" (छा० ६। ३। २) "अन्तःप्रविष्टा शास्ता जनानां सर्वात्मा" (यजुः० आ०) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" (छा० ६। ८। ७) "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्" (बृ० ५। ७। २२) इत्येवमादिशास्त्रेण जीवात्मनः परमात्मशरीरत्वं परमात्मनश्च जीवशरीरित्वं नियन्तृत्वं जीवस्य तन्नियम्यत्वेन तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया तदभिन्नसत्ताकत्वं तेन तदभिन्नत्वञ्चावगम्य जीववाचिनामहंममादिशब्दानां तच्छरीरिणि परमात्मनि पर्यवसानत्वेन परमात्मनोहंममादिशब्दवाच्यत्वमवगम्य "मामेव विजानीहि" "मामुपास्व" इत्यादिभिः स्वशरीरिणं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिष्टवानिन्द्रः । तत्र दृष्टांतमाह—वामदेववदिति- यथाजलसागरे तैलसमूहे च पतितस्य तूलकणस्य स्वेन रूपेण भानं न भवति—अपितु जलादिरूपेणैव, तथैव सर्वव्यापकेन परमात्मनाऽन्तर्बहिर्व्याप्तस्य जीवस्य स्वेन रूपेण भानस्य प्रमोषेण परमात्मरूपेणैव भानम् । ब्रह्मणा बहिरन्तर्व्याप्तस्य जीवस्य तदपृथक्सिद्ध्या तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेन तदभिन्नसत्ताकत्वेन शरीरशरीरिणोरुभयोरप्येकशब्दवाच्यत्वमवगम्याहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्यया प्रतीति-

रुपपद्यते । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमितिन्यायेन मनुसूर्यादिसर्वजगदभिन्नं ब्रह्म तदभिन्नस्य स्वस्य मनुसूर्याद्यभिन्नत्वम्पश्यन् मनुसूर्यादिसर्वरूपो भूत्वाह वामदेवः । "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" (बृ० ३।४।१०) एवञ्च तदात्मकत्वानुसन्धानेनैव "देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" (बृ० १।४।१०) इत्यादयोऽपि प्रतीतय उपपद्यन्त इति सर्वं स्पष्टम् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् । १ । १ । ३२

ननु "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" (कौ० ब्रा० १।८) इति जीवलिङ्गात् वागादिकरणैर्वेष्टितस्य जीवस्य वक्तुर्ज्ञेयत्वावगमात्। एवं "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" (कौ० ब्रा० ३।१) इति प्राणलिङ्गात् । देहधारणस्य प्राणलिङ्गात्—तच्च च्छान्दोग्येऽपि व्यक्तम्" ते ह प्राणाः प्रजापतिपितरमेत्योचुरित्यारभ्य भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रामीरित्यादिना प्राणेन्द्रियसंवादेनाप्यवगम्यते । अतो न ब्रह्मपरमिदं वाक्यमितिचेन्न, उपासात्रैविध्यात् —परमात्मन एव सर्वकारणभूतस्य स्वाकारेण सच्चिदानन्दस्वरूपेण, प्राणाद्यचेतनवर्गशरीरकत्वेन चेतनजीवब्रह्मेन्द्रादिशरीरकत्वेन चानुसन्धानमित्युपासात्रैविध्याद्धेतोः प्राणेन्द्रादिशब्देन परमात्मनोऽभिधानमवगम्यते ।

अन्यत्रापि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्म" (तै० ३।६) इत्यादिना स्वरूपेणानुसन्धानं "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" (तै० २।६) "निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च निलयनञ्चानिलयनं च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्" (तै० २।६) इत्यादिना भोक्तृभोग्यभोगोपकरणतयानुसन्धानम् "यः पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवी

शरीरम् " (बृ० ३ । ७ । ३) " योऽप्सु तिष्ठन् यस्यापः शरीरम् " (बृ० ३ । ७ । ४) प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम् " ( ) इत्यादिभिरचेनवर्गशरीरकत्वेन " य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम् " (बृ० ५ । अ० ७ । ब्रा० विज्ञानस्थाने माध्यन्दिनपाठः) इत्यादिभिश्चेतनजीवेन्द्रादिशरीरकत्वेन चानुसंधानं बहुश उपलभ्यते ।

आश्रितत्वाच्च " प्राणबन्धनं हि मनः " इत्यादिना ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमाद्ब्रह्मोपदेशोऽयमित्यवगम्यते । इहापि प्रकरणे " यत्त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे " इति हिततमोपक्रमादिब्रह्मलिङ्गयोगाच्च ब्रह्मोपदेशोऽयमित्यवधेयम् । यत्तु प्राणः प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" (कौ० ब्रा० ३ । ३) इति मुख्यप्राणलिङ्गात् तस्यैवायमुदेश इत्युक्तं तन्न, "नप्राणेन नापाणेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ " (काठ० २ । ५ । ५) इति श्रुत्या प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्त्वात्तस्यापि परमात्मन्येव प्रयुक्तत्वादिति सर्वमवदातम् ।

(इति प्राणानुगमाधिकरणम् ।)

इति श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

सामरीतिर्महातेजाः परब्रह्म सनातनः ।
जयताज्जानकीनाथो वेदवेद्यो महामतिः ॥
Ankur Nagpal

श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसायामानन्दभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

(सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् ।)

प्रथमपादे श्रद्धोपपत्तिपूर्वकाचार्योपसत्त्यादिभिरधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्य कर्ममीमांसाश्रवणाधिगतकर्मयथार्थविज्ञानस्य केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानतया समुत्पन्नमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलजिज्ञासायां प्रवृत्तस्य मुमुक्षोरभीप्सितफलसिद्धये शास्त्रैकप्रमाणकेऽनन्तकल्याणगुणगणैकराशौ निखिलजगज्जन्मादिहेतौ परे ब्रह्मणि श्रुतीनां समन्वयो दर्शितः। तत्र केषाञ्चिदर्थान्तरप्रसिद्धानां श्रौतवाक्यानां परमात्मन एवाभिधायकत्वमित्यपि समर्थितम्।

अथ कानिचिदस्पष्टजीवादिलिङ्गकानि कानिचिच्च स्पष्टजीवलिङ्गकानि वाक्यानि तान्यपि ब्रह्मपराण्येवेति निर्णयाय द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते—

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। १। २। १।

छान्दोग्ये—सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः (छा० ३। १४। १। २।) इत्यादिकमाम्नायते।

तत्र संशयः। किमयं मनोमयत्वादिधर्मकः क्षेत्रज्ञ उपास्यत्वेन परिगृह्यत आहोस्वित्परमात्मेति। किन्तावद्युक्तम्। जीव इति। कुतः? मनः प्राणयोर्यत्रोपकरणत्वश्रवणात्तादृशोपकरणानि क्षेत्रज्ञस्यैव सर्वत्र प्रसिद्धतया ज्ञायन्त इति। परमात्मनस्तु—"अप्राणोऽमनाः शुद्ध" इत्यादिना मनःप्राणादिसम्बन्धस्य प्रतिषेधान्मनोमयत्वादेस्तत्सम्ब-

न्धित्वानुपपत्तेः। ननु "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"ति पूर्ववाक्ये स्वरवेणैव ब्रह्माभिहितम् तस्यैवोपासनेयमपिस्यादितिचेन्न, तस्य वाक्यस्योपासनाङ्गभूतशान्तिविधानरूपार्थे विनियुक्तत्वात्। उत्तरवाक्ये मनोमयादिपदार्थेन समं निराकाङ्क्षत्वाच्च। एवञ्च "स क्रतुं कुर्वीते"त्यनेन वाक्येन विहितस्योपासनस्य न पूर्वोदितब्रह्मविषयत्वमितिप्राप्ते ब्रूमः। मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव। कुतः? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। सर्ववेदान्तवाक्येषु तस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरुपदेशात्। "मनोमयः प्राणशरीरनेता" (मु० २। २। ७।) "स एषोन्तर्हृदयाकाशः। तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मयः" (तै० १। ६। ३।) न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा "मनसा तु विशुद्धेन" (मु० ३। १। ८।) "प्राणस्य प्राणः" (के० १। २) "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" (छा० १। ११। ५) इत्यादिषु हि ब्रह्मणो मनोमयत्वादिगुणैः प्रसिद्धस्योपदेशात्। मनोमयत्वमत्र विशुद्धमनोग्राह्यत्वम्, प्राणशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वञ्च। तस्मान्मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवात्रोपास्यतया विहितो न जीव इति।

यद्वा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" (छा० ४। १४। १) इति पूर्वोदितवाक्येनैवोपासनं विधीयते। सर्वशरीरकं ब्रह्म शान्तस्सन्नुपासीतेति। तत्र गुणोपादानार्थं स क्रतुं कुर्वीतेत्यनुवादः। ते च गुणाः मनोमयत्वादयः। अर्थान्मनोमयत्वादिगुणविशिष्टं सर्वशरीरकं ब्रह्मोपासीतेति समुदितवाक्यार्थः। तत्र ब्रह्मशब्देन किमत्र प्रत्यगात्मोच्यत आहोस्वित् परमात्मेति संशयः। प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्षस्तस्यैव सर्वपदसामानाधिकरण्यात्। ब्रह्मणस्तु तन्नोपपद्यते। अपहतपाप्मत्ववचनैर्हेयगुणराहित्येन पुण्यपापसमन्वितस्य सर्वपदग्राह्यस्य तस्याऽसंभवात्। तत्र सिद्धान्त उच्यते। सर्वत्र प्रसि-

द्धोपदेशादिति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यनिर्दिष्टे सर्वस्मिन् जगति सर्वशरीरितया विधीयमानं ब्रह्मैव न क्षेत्रज्ञः। कुतः ? प्रसिद्धोपदेशात् । तज्जलानितिहेतोः । यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्मात्मकमेव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्चेति प्रसिद्धोपदेश उपलभ्यते । यतो वेत्यादिश्रुतय उपदिशन्ति परस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम् । तत्र हि परमात्मनः सकाशादेवोत्पत्तिस्तेनैव पालनं तत्रैव च लय इति स्पष्टमुक्तम् । एवञ्च सर्वपदार्थान्तर्गतस्य क्षेत्रज्ञस्यापि स एव परमात्मा कारणम् । "सकारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः" (श्वे० ६ । ९) इति करणाधिपस्य क्षेत्रज्ञस्याधिपः परमात्मैव कारणमभिधीयते । एवञ्च सर्वशरीरकस्य सर्वप्रकारस्य परस्य ब्रह्मणः शान्तः सन्नुपासनं कुर्यादिति श्रुतिः परमात्मनः सर्वात्मकत्वमुपपाद्य सार्वदिकमुपासनं विदधाति । परमात्मा च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टतया स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यावस्थस्य कारणमित्यसकृदावेदितम् । अतः परमात्मैवात्र ब्रह्मशब्दाभिधेयो न क्षेत्रज्ञ इति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । १ । २ । २ ।

"मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" (छा० ३ । १४ । २) इत्यादिना ब्रह्मासाधारणत्वेन वक्तुमिष्टानां सत्यसंकल्पत्वादीनां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्चायं मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव। श्रुत्यर्थस्तु—मनोमयः भगवन्निदिध्यासनादिसाधनैर्निर्मलीकृतमनसा ग्राह्यः । प्राणशरीरः—सर्वेषां प्राणानां धारकः "यस्य प्राणः शरीरम् इतिश्रुत्या प्राणस्य शरीरत्वनिर्देशादाधेयत्वविधेयत्वाशेषत्वादयस्तस्मिन्फलन्ति । लोकेऽपि शरीरपदेनाधेयत्वादय एव गृह्यन्त इति तान्येव शरीरपदबोध्यानीति । भारूपः—प्रकाशस्वरूपः—अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहवत्तया निरतिशयदीप्तियुक्त इति यावत् । सत्य-

संकल्पः—अप्रतिहतसंकल्पः । आकाशात्मा—आकाशस्याप्यात्मत्वेन ततोऽपि सूक्ष्मरूपः—" अणोरणीयान्महतो महीयानिति श्रुतेः । सर्व-कर्मा—सर्वं जगत्कर्म यस्यासौ सर्वकर्मा सर्वजगत्कर्तेति यावत् । यद्वा—सर्वाणि जगत्प्राणिभिः क्रियमाणानि कर्माणि यस्य सः सर्व-जगत्प्राणिभिः सर्वकर्मकारयितेत्यर्थः । सर्वकामः—काम्यन्त इति कामाः भोग्यभोगोपकरणादयस्ते दिव्याः सन्ति यस्य स सर्वकामः सर्वगन्धः । अप्राकृतदिव्यगन्धः । सर्वरसः । दिव्यरसः । स्वभोगभूतनिरवद्यनि-रतिशयकल्याणरूपाः सर्वविधाः गन्धरसाः सन्ति यस्य स इत्यर्थः ।

" अशब्दमस्पर्शमगन्धवच्च " इदं प्राकृतशब्दस्पर्शादिनिषेध-परमिति ज्ञेयम् । सर्वमिदमभ्यात्तः । उक्तमिदं रसपर्यन्तं कल्याण-गुणजातं सर्वं स्वीकृतवानित्यर्थः । अभ्यात्त इति कर्तरि क्तः । अवाकी—वाक् उक्तिः सोऽस्य नास्तीत्यवाकी । यतः । अनादरः—अवाप्त-समस्तकामत्वेनादर्तव्याभावाददररहितः । अत एवावाकी । अज-ल्पाकः— परिपूर्णैश्वर्यत्वाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं तृणीकृत्य तूष्णी-मासीन इत्यर्थः । त एते विवक्षितगुणाः पर एव ब्रह्मण्युपपद्यन्त इति-मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव न जीव इति

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । १ । २ । ३ ।

पूर्वसूत्रेण विवक्षितानां गुणानां परमात्मन्युपपत्तिमभिधायानेन तु जीवेऽनुपपत्तिस्तेषामुच्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थकः । उक्तन्याया-त्परमात्मैव मनोमयत्वादिगुणको न जीवः । कुतः । मनोमयत्वप्राण-शरीरत्वभारूपत्वसत्यसंकल्पत्वादीनां कल्याणगुणानां शरीरसम्बधनि-बन्धनापरिमितदुःखनिमग्नजीवसम्बन्धित्वानुपपत्तेः । हेत्वन्तरमाह—

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । १ । २ । ४ ।

न शारीर इति पूर्वपदानुषङ्गः । शारीरो मनोमयत्वादिगुणको न भवितुमर्हति । कुतः । कर्मकर्तृव्यपदेशात् । " एतमितः प्रेत्याभि-

सम्भवितास्मि" (छा० ३ । १४ । ४) इति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यं परमात्मानं प्राप्यत्वेन कर्मत्वेन व्यपदिशति। अभिसंभवितास्मीति प्राप्तास्मीत्युपासकं जीवं कर्तृत्वेन व्यपदिशति। अतः प्राप्ता जीव उपासकः प्राप्यं ब्रह्मोपास्यं न च सत्यां गतावेकस्यैव कर्मकर्तृव्यपदेशो युज्यते। तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एवेति न शारीरो मयोमयत्वादिगुणकः। श्रुत्यर्थस्तु—प्रारब्धकर्मावसाने मुमुक्षुरहं शरीरपातादूर्ध्वं प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणकमेतं परमात्मानमभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मीति।

शब्दविशेषात्। १। २। ५।

इतोऽपि मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मा शारीराज्जीवात्मनोऽन्यः कस्मात्। शब्दविशेषात्। " एष म आत्मान्तर्हृदये ". (छा० ३। १४। ३) इत्यत्र षष्ठ्या शारीरो निर्दिष्टः प्रथमया परमात्मा। भिन्नविभक्तिनिर्देशेन तयोर्भेदः स्पष्ट एव। तथा समानप्रकरणे वाजिनां श्रुतौ शब्दविशेषःश्रूयते जीवपरयोः। " व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा एवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरधूमम् " (शतपथब्राह्मण १। ६। ३) इति। अन्तरात्मन्निति सप्तमीप्रकृतिकेन शारीरो निर्दिष्टः पुरुषो हिरण्मय इति प्रथमयोपास्यः परः। अतस्तयोर्भेदप्रत्यायकशब्दविशेषान्मनोमयत्वादिगुणकः परः शारीरादन्य इति।

इतश्च शारीराद्भिन्नः।

स्मृतेश्च। १। २। ६।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥ गी० १८। ६१।
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।

"यो मां पश्यति सर्वत्र" "मयि सर्वमिदं प्रोतम्"

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च" (गी० १५।१५।) इत्यादयः स्मृतयः। चकारात्–"ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" (श्वे० ६। १६) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" (श्वे० ६। १३) पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" (श्वे० १। ६) इत्यादयः श्रुतयोऽप्युपासकत्वेन जीवमुपास्यतया परमात्मानमुपदिशन्ति। अतो जीवादन्यः परमात्मेति।

एवमत्रास्मिन्द्वितीये पादे भगवता सूत्रकारेण जीवपरयोर्भेदश्चतुर्भिःसूत्रैः स्पष्टतयाऽभिहितः। तथा चायम्भेदः श्रुतिस्मृतिषु परमप्रसिद्धिमापन्नः पदवाक्यमाननिष्णातैरधिगतप्रत्यक्षादिप्रमाणमर्य्यादैरवश्यमेवाद्रियते।

यत्तु पर एव त्वात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते। यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते। तथैवौपाधिकभेदमादाय कर्मकर्तृत्वव्यवहारः प्राक् तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात्। गृहीते त्वात्मैकत्वे सर्वप्रपञ्चव्यावृत्तिरिति स्वपक्षावेशवशादुक्तम्, तत्समीचीनन्यायविद्भिरनादरणीयम्। सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिगुणवतोऽनन्ताप्रतिहतज्ञानस्वरूपस्य स्वतन्त्रस्य परब्रह्मणोऽविद्याकल्पितोपाधियोगासम्भवात्।

तथाहि–परमात्मैवोपाधिवशाज्जीवत्वमुपगत इत्यत्रोपाधीनां विभुत्वं मध्यमपरिमाणत्वमणुत्वं वेति। नाद्यः। सर्वस्यावृतत्वेन जगदान्ध्यप्रसङ्गात् प्रकाशकाभावेन गत्याद्यनुपपत्तेश्च। मुक्तोपसृप्यभावप्रसङ्गश्च दुष्परिहरः। न द्वितीयः। उपाध्यणुत्वनिरूपितजीवाणु-

त्वस्य स्वकीयसिद्धान्तस्य बाधात्। चाक्षुषत्वापत्तेश्च। नापि तृतीयः। उपाधिगमने तदवच्छिन्नाद्वितीयचिन्मात्रस्यात्मनः सर्वगतत्त्वेन घट-गमने तदवच्छिन्नाकाशस्य गतेरभावादुपाधिना सह गमनाभावात्। क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ च स्याताम्। अनाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य साधनाभावेऽपि मुक्तिप्रसङ्गात्। निर्विशेषचिन्मात्रस्य तस्याकस्मिकबन्ध-प्रसक्तेश्च। एवमेव ब्रह्मविषयकजिज्ञासाचार्योपसत्तिशास्त्रारम्भादि-साधनानां वैयर्थ्यापत्तिः।

किञ्च परिच्छेदकस्योपाधेः सत्यत्वं मिथ्यात्वं वा? नाद्यः। तस्य द्वितीयत्वेनाद्वैतसिद्धान्तभङ्गात्। सत्यस्य च ज्ञानबाध्यत्वाभावे-नानिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च। नापि द्वितीयः। अनुपपन्नत्वात्। नहि स्वा-प्निगडेन जाग्रद्दशायां बन्धो दृष्टचरः। तस्माच्छ्रुतियुक्तिविरुद्धत्वा-दुपाधिपरिकल्पितो जीव इतिमतमनुपादेयमेव।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न निचाय्य-त्वादेवं व्योमवच्च। १। २। ७।

अर्भकमत्यल्पकमोको नीडं स्थानं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। एष म आत्मान्तर्हृदये (छा० ३। १४। ३) इत्यणीयसि हृदयाय-तने स्थितत्त्वात्। अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा (छा० ३। १४। ३) इतिस्वरूपेणाणीयस्त्वस्य व्यपदेशात्। शारीरो जीव एवात्रोपास्य-तया निर्श्चीयते। तस्यान्यत्रा "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इत्यादा-वल्पीयस्त्वश्रवणात् न परमात्मा तस्य सर्वगतत्वेनापरिच्छिन्न-त्वादिति चेन्न। निचाय्यत्वादेवम्। एवं स्वल्पपरिमाणहृदयस्थत्वेन निचाय्यत्वादुपास्यत्वात्परस्यात्मनस्तथात्वं व्यपदिश्यते। न पुनर-णीयस्त्वमेवास्य स्वरूपम्। सर्वगतस्यापि कयाचिदपेक्षया परिच्छि-न्नत्वं व्यपदिश्यते। अत्र दृष्टान्तः व्योमवच्चेति। यथा सर्वगतमपि

व्योमाल्पपरिमाणौकः सूचीपाशापेक्षया व्यपदिश्यते । यथा चाखिलवसुन्धराधिपतेरयोध्याधिपतित्वेन व्यपदेशश्चक्रवर्तिकुलेवतीर्णस्य तस्योपपद्यते । एवमपरिच्छिन्नस्यापि परस्योपासनार्थमल्पत्वव्यपदेशः । न चैतावताल्पप्रमाणापत्तिः । “ ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षा ” दित्यादिना ब्रह्मणो महत्त्वाभिधानात् ।

एतदुक्तम्भवति–सर्वगतोऽपीश्वरो हृदयपुण्डरीके परिच्छिन्नरूपो ध्यानयोगादुपास्यमानः प्रसीदतीति ।

सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् । १। २। ८।

हृदयमनःप्राणेषु जीवपरमात्मस्थित्यभ्युपगमे जीवस्येव शरीरसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोगावाप्तिः परमात्मनोऽपि प्रसज्येतेति चेन्न, जीवपरयोर्वैशेष्यात् । स्वार्थे ष्यञ् । स्वतन्त्रपरतन्त्रज्ञानाश्रयाज्ञानाश्रयत्वादिरूपेणोभयोर्विशेषवत्त्वात् । नहि शरीरान्तर्वर्तित्वमेव सुखदुःखोपभोगहेतुः । शुभाशुभकर्मपारवश्यतायास्तद्धेतुत्वेनाभ्युपगमस्य सर्वसम्मतत्वात् । “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति–अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ” श्रुतिर्जीवस्य पुण्यपापरूपकर्मपरवशत्वेन सुखदुःखोपभोगमपहतपाप्मनः परमात्मनस्तन्निवृत्तिश्चाभिधत्ते ।

तत्र यः परमात्मासौ स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । (गी०)

इत्यादिस्मृतयोऽपि तस्यात्यन्तवैशेष्यं ब्रुवते । तस्माज्जीवस्यैव सम्भोगप्राप्तिर्न परमात्मन इति मनोमयः प्राणशरीरः परमात्मैवेति सिद्धम् ।

રામરીતિર્મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન: |
ઙ્યતાઙ્ગા નવી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિ: ||
Ankur Nagpal

(अथात्त्रधिकरणम् ।)

एवं पूर्वाधिकरणेषु " सर्वं खल्विदं ब्रह्म "इत्यादि श्रुतीनां समन्वयं ब्रह्मणि प्रदर्श्य तस्य कर्मजन्यसुखदुःखोपभोगाभावोऽपि दर्शितः । इदानीं "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत" इत्यादिश्रुतिनां समन्वयं तस्मिन्नेव ब्रह्मणि दर्शयंमस्तस्य पूर्वाधिकरणवच्चराचरात्तृत्वा-संभवरूपां शंकां निराकरोति ।

अत्ता चराचरग्रहणात् । १ । २ । ८ ।

अथं कठवल्लीष्वेवमाम्नायते । " यस्य ब्रह्म च क्षत्रश्चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः (काठ० १ । २ । २५) इत्यत्रौदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । स किमग्निः किंवाजीव उत परमात्मेति संशयः । विशेषानवधारणात् त्रयाणामपि संशयविषयत्वादिति । किंयुक्तम् ? अग्निस्तावदत्तास्यात् " अग्निरन्नाद " इति श्रुतेः । ब्रह्मक्षत्रादिदहनसामर्थ्यप्रसिद्धेश्च । जीवो वात्ता स्यात् । तस्य हि कर्मनिमित्तकभोक्तृत्वप्रसिद्धिः । " तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति " (मु० ३ । १ । १) इति दर्शनात् । परमात्मनस्तु अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति तत्रैव निषेधादितिप्राप्ते ब्रूमः ।

अत्रात्ता खलु परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । चराचरग्रहणात् । कृत्स्नस्य चराचरस्यात्तृत्वं तस्यैव सम्भवति । ब्रह्म च क्षत्रं चेति कृत्स्नं [illegible] चराचरात्मकमिहादनीयत्वेन गृह्यते । उपसेचनं मृत्युरुपसेचनं [illegible] इ[illegible]मद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुर्भवतीति प्रसिद्धम् । तस्मादुपसेचनत्वेन मृत्योरप्यद्यमानत्वात्तदुपसिच्यमानस्य सर्वस्य चराचरस्य [illegible]त ओदनत्वमत्र विवक्षितम् । तादृशस्याद्यस्यात्ता परमात्मनोऽन्यो न सम्भवति । परमात्मा तु ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितं चराचरात्मकं जगत्संहरन् सर्वमत्तीति तस्यैवात्तृत्वमुपपद्यते । अनश्नन्नन्योऽभिचाक-

श्नीति" (मु० ३ । १ । १) एतद्दर्शनं कर्म्मणां फलभोगस्य प्रतिषेधपरम्। सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् । सर्वसंहृतिरूपभोक्तृत्वेनात्ता परमात्मैव न चान्य इति ।

प्रकरणाच्च । १ । २ । १० ।

एवमपि परमात्मैवात्रात्ता भवितुमर्हति । यतस्तस्यैवेदं प्रकरणम् "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" (काठ० १ । २ । १८) "महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" (का० १ । २ । २२) "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया" (का० १ । २ । २३) इत्यादिषु ब्रह्मैव प्रकृतम् । "क इत्था वेद यत्र सः" (का० १ । २ । २५) इति तत्प्रसादाभावे तस्य दुर्विज्ञानत्वरूपलिङ्गादपीहात्तृत्वं परमात्मन एवेति ।

(इत्यत्त्रधिकरणम् ।)

(गुहाप्रविष्टाधिकरणम् ।)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । १ । २ । ११ ।

कठवल्लीषु पूर्ववाक्यानन्तरमेवं पठ्यते "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" (का० १ । ३ । १) इति । तत्र

किमत्र गुहां प्रविष्टौ बुद्धिजीवौ । आहोस्विज्जीवपरमात्मानौ । किं युक्तम् ? गुहां प्रविष्टाविति वचनात्सर्वगतस्य परमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वेन गुहाप्रवेशासम्भवात् । ऋतं पिबन्ताविति तस्याप्रकृतस्य कर्मफलभोक्तृत्वानुपपत्तेश्च । लोकयन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानीति लोकस्तस्मिंल्लोके शरीरे सवन्धासम्भवाच्च । किञ्च जीवात्मा बुद्धेर्भिन्नस्तज्ज्ञानार्थं "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति

नैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम् " (का० १ । १ । २०) इत्येवं प्रश्नदर्शनाद्बुद्धिजीवावेवात्र प्रतिपाद्येते । इति प्राप्त आह । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादिति । गुहां प्रविष्टावृतं पिबन्तावित्यत्र न बुद्धिजीवौ नवा प्राणजीवावुच्येते । अपितु जीवपरमात्मानावेव ज्ञेयौ हि यतस्तद्दर्शनात् । अस्यामेवोपनिषदि " अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य " (का० २ । ४ । १२) इति स्वभक्तजनहृदयगुहायां दर्शनविधानात् । " तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्त्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति " (का० १ । २ । १२) यो वेदनिहितं गुहायामित्यादिभिः सर्वगतस्यापि ब्रह्मणो हृदयलक्षणगुहावर्तित्वदर्शनाच्च । " या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत " (का० २ । १ । ७) इत्यादिना जीवस्यापि गुहाप्रवेशव्यपदेशाच्च । कर्मफलान्यत्तीत्यदितिर्जीवः प्राणेन सम्भवति –इन्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती–हृदयपुण्डरीकमध्यवर्त्तिनी । भूतेभिर्व्यजायत–पृथिव्यादिभूतैस्सहिता देवादिरूपेण बहुधा जायते । इतिश्रुत्यर्थः । एवञ्च " ऋतं पिबन्ताविति व्यपदेशः छत्रिणो यान्तीतिवत्संगच्छते । कर्मफलभोक्तृत्वेनैकस्मिञ्चेतने निश्चिते द्वितीयेनापि समानस्वभावेन चेतनेनैव भाव्यम् । संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते । तद्यथाऽस्य गोर्द्वितीयोन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेवान्विष्यते, नाश्वो न गर्दभ इति । अथवा–जीवः पिबति, परमात्मा पाययति एवमपि पिबतीत्येवमुच्यते । पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । यश्चानन्यशरणो भक्तस्तदर्पितकर्मफलस्याग्रभोक्तायं परमात्मेति प्रसिद्धेश्च । तस्मात्स्पष्टजीवपरमात्मलिङ्गाज्जीव परमात्मानावेव गुहाप्रविष्टाविति ।

विशेषणाच्च । १। २। १२।

इतश्च जीवपरमात्मानावेव गुहाप्रविष्टौ ज्ञेयौ तयोरेवाऽत्रविशेषणात् "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु" (कठ० १। ३। ३।) इत्यादिना रथिरथादिरूपकल्पनया संसारान्मोक्षगन्ता जीवः कल्पितः। "सोऽध्वनः पारमाप्नोति। तद्विष्णोः परमंपद" मिति गन्तव्यत्वेन च परः। तथा च "ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति" (का० १। १। १७) ब्रह्मणो जातत्वाज्ज्ञत्वाच्च ब्रह्मजज्ञो जीवस्तदेवमीड्यं विदित्वेतिः जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकतयावगम्येत्यर्थः। "यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्। अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि" (कठ० १। ३। २।) इत्यत्रोपास्यः परमात्मोक्त इति जीवपरमात्मानौ गन्तृगन्तव्यभावेन मन्तृमन्तव्यत्वेनोपासकोपासनीयत्वेन चास्मिन्प्रकरणे विशिष्टतया दर्शितौ। तस्माद्गुहाप्रविष्टत्वेनेह जीवपरमात्मानावेवोच्येते नतु बुद्धिजीवाविति सिद्धम्।

(इति गुहाप्रविष्टाधिकरणम्।)

(अन्तराधिकरणम्।)

अन्तर उपपत्ते। १। २। १३।

छान्दोग्ये—उपकोशलविद्यायां श्रूयते—"य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच। एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" (छा० ४। १५। १) इति। तत्र संशयः। किमयं प्रतिबिम्बात्मा ह्यक्ष्याधारतया निर्दिश्यते। अथवा चक्षुरधिष्ठाता देवताविशेष उत जीवः। आहो स्वित्परमात्मेति। अत्र पूर्वः पक्षः। अत्राक्ष्याधारतया प्रतिबिम्बात्मैव स्यात्। कुतः? दृश्यत इति प्रसिद्धवदपरोक्षतयाभिधानात्। जीवादेरदृश्यत्वप्रसिद्धेश्च। "रश्मिभिरेषोऽस्मि-

न्प्रतिष्ठित" (बृ० ७।५।१) इति श्रुतेः। चक्षुषोऽनुग्राहकश्चक्षुरधिष्ठातादित्यपुरुषो वा। "चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि सन्निहितो जीवो वात्र प्रतिपत्तव्यः। आत्मशब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति। किन्तु सर्वगतस्य परमात्मनोक्षिस्थानत्वासम्भवात्।

अत्रोच्यते। अन्तर उपपत्तेरिति। अन्तरः परमात्मा कुतः? तत्रोपदिष्टगुणानां तस्मिन्नेवोपपत्तेः। एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति श्रुति दर्शितामृतत्वाभयत्वादिगुणानां तस्मादन्यत्राऽनुपपत्तेः। "एतं संयद्वाम इत्याचक्षते। एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति एष उ एव वामनिः। एष हि सर्वाणि वामानि नयति। एष उ एव भामनिः। एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति" (छा० ४।१५।३) इति वाक्योक्तानां संयद्वामत्वादीनां गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेः परमात्मैवात्राक्ष्याधारतयाभिधीयते। संयन्ति वामानि कर्मफलानि यस्मादिति संयद्वामः। एतं हि अक्षिगतं पुरुषमाश्रित्य सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति, उत्पद्यन्त इति स एव सर्वकर्मप्रवर्तकस्तत्फलोदयहेतुश्च। एष उ एव वामानि नयतीति। एष वामानि कल्याणानि नयति जनं प्रापयति एष एव भामनिः सर्वप्रकाशकस्तदेवाह एष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति श्रुत्यर्थः।

स्थानादि व्यपदेशाच्च। १।२।१४।

अक्ष्यन्तरः परमात्मैव। कुतः? स्थानादिव्यपदेशात् "यश्चक्षुषितिष्ठ" न्नित्यादिना सर्वान्तरात्मनः सर्वकारणभूतस्य परस्य ब्रह्मणश्चक्षुः स्थानत्वचक्षुरन्तरत्वचक्षुःशरीरत्वादिचक्षुर्नियन्तृत्वादीनां व्यपदेशात्। "य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते" अत्रापि स एव प्रतीयते। यथा सर्वगतो वह्निर्विद्युदादिरूपेण मेघादिषूपलभ्यते तथैव सर्वगोऽपि भगवान् स्वमहिम्ना स्वाधारणशक्तिमत्तया चोपासककामपूर्णाय चक्षुरादिस्थानेषु दृश्यो भवतीति न काप्यनुपपत्तिः। अत एव

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्येति साक्षात्कारनिर्देशोऽपि भावनाप्रकर्षाद्भक्तैर्दृश्यमानत्वादुपपद्यते। अक्षिहृदयादिषु यथेष्टरूपेण भवनसामर्थ्यं चकारेण समुच्चीयते ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च । १ २ । १५ ।

इतश्चाक्ष्याधारः परमात्मा "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्मेति सुख विशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्ष्यन्तर्वर्तित्वेन संयद्वामत्वादिगुणवत्तया चोपास्यत्वेनाभिधनात् । हेतुनैरपेक्ष्यद्योतनार्थ एवकारः। ननु "अथैनं गार्हपत्योनुशशास" इत्यादिभिर्मध्येऽग्निविद्योपदेशात् कथमक्षिस्थानः परमात्मेति चेन्न । "तस्मै होचुः प्राणोब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति" "य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" (छा० ४ । १५ । १) इत्युपक्रमोपसंहारयोः श्रूयमाणेन ब्रह्मशब्देन मध्य उपदिष्टाया अग्निविद्याया ब्रह्मविद्याङ्गत्वावगमात्। एवश्चाङ्गत्वेऽवगते सति फलानुकीर्तनमर्थवाद इति निश्चीयते । "अपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति" (छा० ४ । १६ । २) इत्यादिश्रुत्यधिगतानां फलानामपि मोक्षाधिकृतस्यानुगुणत्वात् । नह्यत्र मोक्षविरोधि किञ्चिदपि फलं श्रूयते । तत्र पापशब्दस्य ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापपरत्वं लोकशब्दस्य च ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गभूताग्निलोकपरत्वमवगन्तव्यम् । अत एव ब्रह्मविद्यामनुपदिश्य गतवति गुरावरुचिर्माभूदिति स्वपरिचर्य्यया परं सन्तोषमुपगताश्चाग्नयोऽन्तेवासिनमुपकोशलमुपचिकीर्षवो ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्गभूतामग्निविद्याञ्चोपदिश्य, "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" (छा० ४ । ९ । ३) इति श्रुतेराचार्य एवास्मै संयद्वामत्वादिगुणकं ब्रह्म तदुपासनस्थानमर्चिरादिकां गतिञ्चोपदिशत्विति मनस्याकलय्य साधुतमत्वप्राप्तय "आचार्यस्तु ते गतिं

वक्ता " (छा० ४ । ५ । ६) इत्यूचुरिति। एवञ्चाचार्योऽपि " अहन्तु ते तद्वक्ष्यामि—यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते " (छा० ४ । १४ । ३) इत्युपक्रम्य संयद्वामत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्माक्षिस्थानोपास्यमर्चिरादिगतिञ्चोपदिष्टवान् । तथा च " कं ब्रह्म खं ब्रह्म " (छा० ४ । १० । ५) इति सुखविष्टस्य प्रकृतस्य ब्रह्मणोऽत्राभिधानादक्ष्यन्तरः परमपुरुष एवेति ।

'ननु कं खमिति शब्दौ क्रमशो लौकिकसुखभूताकाशयोरर्थयोरेवाभिधायिनाविति कथं ताभ्यां निरतिशसुखविशिष्टं ब्रह्मेति निश्चेतुं शक्यमित्याशङ्क्याह—

अत एव च तद्ब्रह्म । १ । २ । १६ ।

यतस्तत्र ब्रह्मजिज्ञासार्थं " विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खञ्च न विजानामि " (छा० ४ । १० । ५) इति पृच्छत उपकोशलाय " यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम् " (छा० ४ । १० । ५ ।) इत्येवं परस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादनेन कशब्दोक्तस्य सुखस्य खशब्दोक्ताकाशवदपरिच्छिन्नत्वमग्निभिरभिहितमिति निरतिशयसुखविशिष्टं यदक्ष्याधारतया स्थितं तद्ब्रह्मैव न चान्यद्वैषयिकं सुखं तस्य परिच्छिन्नत्वेन खशब्दबोधिते व्यापके वस्तुन्यन्वयासम्भवात् ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । १ । २ । १७ ।

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमात्मैव यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्याधिगतपरमपुरुषविज्ञानस्य या गतिर्देवयानाख्याऽपुनरावृत्तिलक्षणा प्रसिद्धा श्रुतौ—" अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येणेत्यारभ्य " एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते " [प्र० १ । १०] सैवेहाक्षिवर्त्तिनं ज्ञातवतेऽभिधीयमाना दृश्यते । " तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति " इत्यारभ्य " तत्पुरुषोऽमा-

नवः । स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" [छा० ४ । १५ । ५ । ६] अतः परमात्मैवायमक्षिस्थ इति ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः । १ । २ । १८ ।

परमात्मन इतरश्छायात्मा देवतात्मा जीवात्मा वाक्षिस्थानो न भवितुमर्हति । कुतः । अनवस्थितेः । तेषां चक्षुषि नियमेनावस्थानासम्भवात् । प्रतिबिम्बात्मनस्तावत्पुरुषान्तरसन्निधानाधीनत्वान्न नियमेन स्थितिसम्भवः । देवतात्मनोऽपि "रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः [बृ० ७ । ५ । १०] इति रश्मिद्वारेणावस्थितिवचनादेशान्तरावस्थितस्यापीन्द्रियाधिष्ठानोपपत्तेर्न चक्षुष्यवस्थानत्वम् । तथैव जीवात्मनोऽपि सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेषे वृत्तिमत्वात्केवले चक्षुषि नावस्थानम् । तदन्यतमेऽमृतत्वाभयत्वसंयद्वामत्वादिनिरूपाधिकगुणानामसम्भवाच्च । अक्ष्याधारपुरुषत्वेन परमात्मैवोपास्य इति सिद्धम् ।

[इत्यन्तराधिकरणम्]

(अथान्तर्याम्यधिकरणम् ।)

एवमक्ष्यन्तरपुरुषश्रुतिसमन्वयं प्रदर्श्यान्तर्यामिश्रुतेरपि ब्रह्मपरत्वं दर्शयति ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । १।२।१९।

"य इमं च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति (बृ० ३ । ७ । १) इत्युपक्रम्य "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ३ । ७ । ३)

इति । "यो विज्ञाने तिष्ठन्" (बृ० ३ । ७) इत्यस्य पर्यायस्य स्थाने "य आत्मनि तिष्ठन्" इति पर्यायो दृश्यते माध्यन्दिनानाम् । तत्र संशयः । किमेभिर्वाक्यैः समुपदिश्यमानः कश्चिदन्तरवस्थितो नियमनकर्तान्तर्यामी प्राप्ताणिमादिसिद्धिः कश्चिज्जिवविशेष उत परमात्मेति किं युक्तम् ? जीव इति । कुतः ? अन्तर्यामिपदघटितश्रुत्युपसंहारे "एष द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता" इत्यन्तर्यामिणश्चक्षुरादीन्द्रियाधीनरूपादिज्ञानवत्त्वश्रुत्या तस्य जीवत्वावगमादित्येवं प्राप्त आह । अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादिति ।

माध्यन्दिनपाठे "य इमं च लोकं परश्च लोकमन्तरो यमयतीत्युपक्रमे लोकशब्दस्य श्रवणेऽपि "यः पृथिव्या तिष्ठन्" इत्याद्यधिदैवतानन्तरं "यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन्नित्यधिलोकवाक्यश्रवणादधिलोकादिष्वित्यादिपदेनाधिदैवानन्तरपठितानामधिलोकाधिवेदाधियज्ञाधिभूताध्यात्मनां ग्रहणस्योपपत्तेरधिदैवादिष्विति सूत्रयामास सूत्रकारः । ततो ह्यधिदैवाधिलोकाधिवेदाधियज्ञाधिभूताध्यात्मसु च वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मैव भवितुमर्हति कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य परमात्मनो धर्मास्तद्धर्मास्तेषां सर्वान्तःस्थत्वसर्वाधारत्वसर्वशरीरित्वसर्वनियामकत्वसर्वात्मत्वसर्वान्तर्यामित्वामृतत्वादीनां परमात्मासाधारणधर्माणां तस्मिन्नेवोपपत्तेः । स एव चैकः सन् सर्वलोकसर्वभूतसर्वदेवादीन्नियमयतीति। तथा "य इमं च लोकं परश्च लोकं सर्वाणि च भूतानि योंतरोयमयति" (बृ० ३ । ७ । १) इत्युपक्रम्य तमन्तर्यामिणं ब्रूहीति उद्दालकेन पृष्ट आचार्यस्तस्योत्तरमाह "यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादि । तस्मादेतत्सर्वभूतसर्वदेवसर्ववेदादियज्ञान्तानां नियमनं सर्वशरीरतया सर्वात्मत्वञ्च सर्वशक्तेः पुरुषोत्तमादन्यस्य कस्यचिदपि न सम्भवतीति तदन्ये हि शरीरेन्द्रियादीनि जडवस्तूनि नियमयन्ति । तदप्यन्यदीयप्रेरणयैव । परमात्मा

तु सर्गादिकाले शुद्धं चेतनजातं प्रकृतिश्च प्रेरयति। तस्मान्निरुपाधिकं स्वेच्छया प्रेरणमन्तर्यामित्वं परमेश्वरस्यासाधारणं धर्मान्तरमप्यस्मिन् वाक्ये व्यपदिष्टमितिमन्तव्यम् ।

यत्तूक्तम् "द्रष्टा श्रोतेतीन्द्रियाधीनज्ञानस्य परमात्मन्यनुपपत्ते-स्तस्य जीवत्वमवगमयतीति तन्न, "चक्षुषश्चक्षुरुतप्राणस्यमाणः" इत्यादिना चक्षुरादिजन्यरूपादिज्ञानस्य परमात्माधीन-त्वोपपत्तेः। परमात्मनस्तु द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिकं न चक्षुरा-दीन्द्रियाधीनम्। "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" (श्वे० ३।१९) इत्यादिश्रुतेस्तस्य स्वाभाविकं द्रष्टृत्वादिकम्। कर्मतिरोहितस्वाभावि-कज्ञानस्य जीवस्य रूपादिसाक्षात्कारश्चक्षुरादिकरणजन्मा परस्य तु न तथा किन्तु स्वत एव। "यं पृथिवी न वेद" "यमात्मा न वेद" (बृ० ३।७।३।२२) इत्येवमादिभिर्वाक्यैः पृथिव्यात्मादिनिया-म्यैरनुपलभ्यमान एव तान्नियमयतीति। अदृष्टोद्रष्टाश्रुतः श्रोता" (बृ० ३।७।२३) इत्येवं निगमय्य "नान्योऽतोस्तिद्रष्टा नान्योऽ-तोस्ति श्रोता" (बृ० ३।७।२३) इत्यादिना नियन्त्रन्तरं निषि-ध्यते। "एष त आत्मा" सत आत्मेत्यत्र च 'स'त' इति व्यतिरेक-विभक्तिनिर्दिष्टस्य जीवस्यात्मतयोपदिश्यमानोऽन्तर्यामी परमात्मैव न प्रत्यगात्मेति।

अत्रान्तर्यामिवाक्येषु सर्वेषु परस्य ब्रह्मणः सर्वान्तःस्थत्वसर्व-शरीरित्वसर्वनियामकत्वसर्वान्तर्यामित्वश्रवणात्सर्वस्य चिदचिदात्म-कप्रपञ्चस्य परमात्माधेयत्वशरीरत्वनियम्यत्वस्यार्थतः सिद्धेर्जीवाधी-नस्वशरीरस्थितिप्रवृत्तिवत् सर्वस्य चराचरस्य जगतस्तथा तमः शब्द-वाच्यस्य प्रधानस्य प्रकृतिविविक्तशुद्धजीवस्य च परमात्माधीनस्वरू-पस्थितिप्रवृत्त्युपपत्तेः श्रीरामाख्यस्य परब्रह्मणः सर्वनियन्तृतया सर्वस्वामित्वेन सर्वशेषित्वं तद्भिन्नस्य सर्वस्य तच्छेषत्वमुपपन्नतरम्।

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् । १ । २ । १० ।

स्मार्तं सांख्यस्मृतिप्रतिपाद्यं प्रधानं न चान्तर्यामिपदवाच्यम् । कुतः । अतद्धर्माभिलापात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मो न तद्धर्मोऽतद्धर्मश्चेतनधर्म इतियावत् । तस्याभिलापात् कथनादित्यर्थः । यद्यप्यदृश्यत्वादयोधर्माः प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् सर्वविकारकारणत्वेन नियन्तृत्वमप्युपपद्यते । तथापि सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वद्रष्टृत्वामृतत्वादीनामचेतने तस्मिन्नसम्भवात् । परमात्मनस्तु स्वाभाविका एते धर्माः । "अदृष्टोऽद्रष्टाश्रुतः श्रोताविज्ञातो विज्ञाता" (बृ० ३ । ७ । २३) इत्यादि वाक्येष्वभिलापात्स एवान्तर्यामिपदवाच्यः । ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निरस्तस्यापि प्रधानस्याद्रष्टृत्वादिधर्माणां सम्भवमाशंक्य पुनरत्र निरास इतिबोध्यम् ।

ननु मास्त्वचेतनं प्रधानमन्तर्यामिपदवाच्यं शारीरस्तर्हि त्वन्तर्यामी भवतु । तस्य च चेतनत्वाद्द्रष्टृत्वादिकमप्युपपद्यते । प्रत्यक्त्वाच्चात्मत्वमपि तस्य सिद्धमेवेत्युत्तरं पठति—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । १ । २ । ११ ।

अत्र पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तते । शारीरः स्वकृतफलभोगायतने शरीरे प्रविष्टः प्रत्यगात्मा नान्तर्यामी सेद्धुमर्हति । सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वद्रष्टृत्वादीनामतद्धर्मत्वात् । हि यतः काण्वा माध्यन्दिनाश्चोभयेऽप्येनं शारीरमन्तर्यामिपरमात्मनः नियाम्यत्वेन वागादिभिरचेतनैः समं भेदेनाधीयते । "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरः" (बृ० ३ । ७ । २२) इत्यादि काण्वाः । "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत" (बृ० ३ । ७ । २३) इति च माध्यन्दिनाः । तस्मादात्मपरमात्मनो नियम्यनियामकभेदेनाध्ययनादधिदैवादिषु

श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमात्मैव न शारीर इति । प्रकृतश्रुत्योर्विज्ञानपदवाच्य आत्मपदाभिधेयश्च शारीर एवेति बोद्धव्यम् । तस्यैव विज्ञानमयत्वादिति ॥

(इत्यन्तर्याम्यधिकरणम् ।)

(अथादृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ।)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । १ । २ । २२ ।

आथर्वणिकैराम्नायते--अथपरा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्तिधीराः " (मु. १ । १ । ५ । ६) एवमग्रे--" अक्षरात्परतः परः " इति तत्र संशयः । किमदृश्यादिगुणको जीवः प्रधानं वोत परमात्मेति । तत्र पूर्वपक्षः । प्रधाने जीवे वाऽदृश्यत्वादीनां सम्भवात् । प्रधानस्य भूतयोनित्वं निसर्गतोऽचेतनरूपस्य प्रपंचस्योत्पादनात्सिद्धम् । एवं स्वकृतेन कर्मणा नानाविधदेहधारित्वेन जीवस्यापि भूतयोनित्वात्तावेवात्र प्रतीयेते । प्रधानस्य तादृशभूतयोनित्वन्तु " यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च " यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति " यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् " (मु० १ । १ । ७) इत्यादिभिरचेतनानामेव दृष्टान्तत्वेनोपादानमपि द्रढयति । प्रकृतश्रुतावप्यद्रेश्यमिति पर्युदासाश्रयणेन स्थूलदृश्यभिन्नं सूक्ष्माख्यं तत्प्रधानमेवज्ञायते । अतोऽस्मिन् प्रकरणे प्रधानपुरुषावेव प्रतिपाद्येते । इत्येवं प्राप्त आह । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । अदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिरक्षरः परमात्मैव । कुतः ? धर्मोक्तेः । " यः सर्वज्ञः स सर्ववित् " " यस्य ज्ञानमयं तपः " (मु० १ । ९) इति परमात्मासाधारणधर्माणां सर्वज्ञत्वादीनामत्र प्रकरणेऽभिहितत्वात् । ननु " यया तदक्षरमधिगम्यत " इत्यक्षरमभिधाय पुनश्चाक्षरात्परतः पर

इत्यनेनाक्षरमवधित्वेन प्रकल्प्य ततोऽपि परतरः कश्चिदभिधीयते। यदि चात्र पूर्वेणाक्षरपदेन परमात्मा गृह्येत तर्ह्यक्षरात्परतः पर इति कथं संगच्छेत स्वस्य स्वस्मात्परत्वासम्भवात्। तस्मादत्राक्षरपदेन प्रधानमेव गृहीतव्यम् जीवो वेति चेन्न। "अक्षरात्परतः पर" इति द्वितीयाक्षरशब्दस्य परमात्मपरत्वाभावात्। तथाहि। "द्वे विद्येवेदितव्ये परा चैवापराचेति"। तत्र ऋगादिलक्षणाया विद्याया अपरत्वमुक्त्वा "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" (मु० १। १। ५) इति परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरस्योक्तत्वात्। तद्यदि तत्र परमात्मनो भिन्नमन्यत्प्रकल्प्येत न सा परा विद्या स्यात्। अभ्युदयफलाहि ऋग्वेदादि लक्षणा विद्या। अपरा निःश्रेयसफला सैव ब्रह्मविद्येति भण्यते। अभ्युदयनिःश्रेयसफलतयैवैतयोः परापराख्यो विभागोऽभिमतः। तस्मादक्षरात्परतः पर " इत्यत्र पञ्चम्यन्तोक्षरशब्दः प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं नाभिधत्तेऽपितु भूतसूक्ष्ममचेतनं वक्तीति।

इतोऽपि न प्रधानजीवौ—

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ। १। २।२३।

चकारः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिहेतुं समुच्चिनोति। इतरौ प्रधानजीवात्मानौ न भूतयोन्यक्षरशब्दवाच्यौ किन्तु परमपुरुष एव। कुतः ? विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्। सर्वगतमिति विशेषणं प्रधानपुरुषाभ्यां भूतयोन्यक्षरं व्यावर्तयति। परतः पर इत्यादिना च भूतयोन्यक्षरस्य प्रधानपुरुषाभ्यां भेदो व्यपदिश्यते। उत्तरवाक्येऽपि—" दिव्योह्यमूर्तःपुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः " (मु० २। १। २) इत्यादिनाऽमनस्त्वान्तं विशेषणं भूतयोन्यक्षरस्य प्रधानपुरुषाभ्यां व्यार्तयति भेदञ्च व्यपदिशति। अक्षरात्परतः पर इत्यस्यायमार्थः अक्षरं प्रधानं तस्मात् परतो जीवादपि पर इति परिणामिनित्यरूपाक्षरापेक्षया कूटस्थनित्यस्याक्षरस्य जीवस्य परत्वं

तदपेक्षयापि लयशून्यस्याक्षरस्य ब्रह्मणः परत्वमुक्तमिति च। "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश" मित्यागामिवाक्येष्वपि भेदव्यपदेशो दृश्यते। २३।

प्रधानपुरुषयोरदृश्यत्वादिगुणराहित्ये हेत्वन्तरं दर्शयति

रूपोपन्यासाच्च। १। २। २४।

भूतयोनिरक्षरपदाभिहितः परमात्मैव नेतरौ। कुतः। रूपोपन्यासात्। अक्षरात्परतः पर इत्यस्यानन्तरं "एतस्माज्जायते प्राणः" इत्यादिना प्राणादिपृथिव्यन्ततत्त्वजातस्य सृष्टिमुक्त्वा तस्यैवाक्षरस्य सर्वविकारात्मकरूपोपन्यासो दृश्यते। "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा" (मु० २। १। ४) इति परमात्मन एव सर्वचेतनाचेतनात्मकः प्रपञ्चो रूपत्वेनोपन्यस्यते। सर्वविकारकारणत्वात्तनुमहिम्नः शारीरस्य प्रधानस्य चायं रूपोपन्यासो न घटते। तयोः सर्वभूतान्तरात्मत्वस्यासम्भवात्। अतः परमात्मैव भूतयोन्यक्षरो नेतराविति सिद्धम्।

इत्यदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम्।

(अथवैश्वानराधिकरणम्।)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्। १। २। २५।

छान्दोग्ये इदमाम्नायते—"कोनु आत्मा? किम्ब्रह्मेति।" "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति" (छा० ५। ११। ६) "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" (छा० ५। १८। १) "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य

मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः " (छा. ५ । १८ । २) इत्यादि । तत्र संदिह्यते । किमिह वैश्वानरशब्देन जाठराग्निर्वा भूताग्निर्था तद्देवता किंवा जीव उत परमात्मेति । किम्पुनरत्र संशयकारणम् । यस्माद्वैश्वानरशब्दः सर्वेषु साधारणतया निर्दिश्यमानो दृश्यते जाठराग्नौ ताव "दयमग्निर्वैश्वानरो योयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नम्पच्यते यदिदमद्यते " (बृ० ७ । ९ । ६) इत्यादि । भूताग्नावपि "विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन् " (ऋ. सं. १० । ८८ । १२) अग्निशरीरायामपि वैश्वानरशब्दः । "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः " (ऋ. सं. १ । ९८ । १) एवं को न आत्मेत्यात्मशब्दवशेन जीवात्मन्यपि भोक्तृत्वेन वैश्वानरशब्दो व्याख्येयः । परमात्मनि च " तदात्मन्येव हृदयेऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत् " (अष्टक ३ प्रश्न. ११ अनु. ८) इति प्रश्ने " स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोग्निरुदयते " (प्रश्नो. १ । ७) इत्येवमादिवाक्योपक्रमादिषु समुपलभ्यमानानि लिङ्गानि सर्वानुगुण्येन व्याख्यातुं नेतुञ्च शक्यानीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादिति । वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः ? साधारणशब्दविशेषात् । विशेष्यत इति विशेषः । औदर्यभूताग्निदेवताजीवपरमात्मसु साधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्य परमात्मासाधारणैर्धर्मैर्विशेष्यमाणत्वात् । येन विशेषेण पर एव पुरुषो वैश्वानरशब्दस्य मुख्यार्थः स्यात् । स विशेषोऽत्रविद्यते । " एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः" इत्यादिविशेषावगमादित्यर्थः । कोनु आत्मा किम्ब्रह्मेति " सर्वात्मभूतब्रह्मजिज्ञासायां प्रवर्तमानैरौपमन्यवादिमहर्षिभिर्वैश्वानरात्मज्ञमश्वपतिं केकयम्प्राप्य

जिज्ञास्यमानो वैश्वानरात्मा परमात्मैवेति निश्चेतुं शक्यम्। जाठरादेर्द्युप्रभृतिपृथिवीपर्यन्ता अवयवा नोपपद्यन्ते। तस्य सर्वात्मत्वाभावात्। किं ब्रह्मेति प्रक्रान्तस्य ब्रह्मशब्दस्य स्थान उत्तरत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्य प्रयोगात्सोऽपि ब्रह्मैवाभिदधाति। "स सर्वेषु लोकेषु" इत्यारभ्य "एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति वक्ष्यमाणं वैश्वानरात्मविज्ञानफलमपि वैश्वानरात्मानं परमेव पुरुषं विबोधयति।

इतश्च वैश्वानरः परः पुरुष एव—

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति। १। २। २६।

वैश्वानरपदवाच्यः परमात्मैव। यतः परस्य ब्रह्मण एवा"ग्निरास्यं द्यौ मूर्धे" तीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यमाणं दृश्यते। श्रुतिस्मृतिषु परमात्मन ईदृशं रूपमुपवर्ण्यते तत्र तत्र। तथाहि—"अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशश्श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा" (मु. २। १। ४) इति। तथा "यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः। सूर्यश्चक्षुर्दिशःश्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः"—(भारते शा. प. रा. ध.) "द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे। दिशश्श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिश्च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता" इत्यादिकाःश्रुतिस्मृतयः। एवञ्च द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तमवयवविभागेन वैश्वानरस्य रूपं स्मर्यमाणं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यात्। प्रयोगस्तु—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति, अभिविमानत्वे सर्वज्ञत्वे सर्वात्मत्वे च सति स्मृत्युक्तत्रैलोक्यशरीरत्वादिति। इति शब्दः प्रकारार्थः। औपमन्यवप्रभृतिभिर्महर्षिभिः "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्येषि तमेव नो ब्रूहि" (छा. ५। ११। ६) इत्येवं पृष्टः केकयस्तेभ्यो वैश्वा-

नरात्मानमुपदिदिक्षुर्विशेषप्रश्नानुपपत्त्या वैश्वानरात्मन्येतैः किञ्चिद्ज्ञातं किञ्चिदज्ञातमिति विदित्वा तेषामज्ञातांशपूर्तिकामनया तानेकैकशः पृष्ट्वोपदिदेश । "औपमन्यव कन्त्वमात्मानमुपास्से" (छा. ५ । १८ । १) स चाह "दिवमेव भगवो राजन्नि" ति। ततस्तस्य दिवि पूर्णवैश्वानरात्मबुद्धिं निवर्तयन् 'दिवः सुतेजाः' इति नामधेयमुक्त्वा वैश्वानरांशत्वमसूसुचत् । एवं सत्ययज्ञादिभिरुपास्यमानत्वेनोक्तानामादित्यवाय्वाकाशपृथिवीनां "विश्वरूप, पृथग्वर्मा बहुलो रयिः प्रतिष्ठा" इत्येकैकगुणनामधेयानि वैश्वानरात्मनश्चक्षुः प्राणसन्देहवस्तिपादात्वयवश्चोपदिष्टवान् । तस्मात्परमात्मन एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टस्य रूपस्योपपत्तौ वैश्वानरः स एवेति ।

इत्थं परमात्मन एव वैश्वानरपदाभिधेयत्वम्प्रसाध्यापि स्थूणानिखननन्यायेन पुनराशङ्क्य समाधत्ते ।

शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते।१।२।२७।

वैश्वानरः परमात्मा न भवितुमर्हति । कस्मात् । शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरप्रकरणे " "स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते " (प्रश्न. १ । ७) इत्यग्निशब्दसामानाधिकरण्याद्वैश्वानरस्य कौक्षेयाग्निं बोधयति । सति शक्यार्थेऽर्थान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । किञ्चात्र प्रकरणे " हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनः आस्यमाहवनीयः" (छा. ५ । १८ । २) इत्यग्नित्रयव्यपदेशः क्रियते । " तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा" (छा० ५ । १९ । १) इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतोच्यते । एवमन्तः प्रतिष्ठत्त्वमपि वैश्वानरस्य वाजसनेयिनामग्निरहस्ये श्रूयते " स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद" इति । तथा चैवंविधे-

भ्योहेतुभ्योऽन्तः" प्रतिष्ठानाच्च न वैश्वानरः परमात्मा प्रत्येतव्य इति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशात् । तथाभूतेऽर्थे परमात्मदृष्टेस्तद्रूपोपासनाया उपदेशात् । "यस्याग्निः शरीरम्" (बृ. ३ । ७ । ५) इत्यन्तर्यामिश्रुतेरग्निशरीरत्वेन परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनोपदेशाग्निशब्दादिभिर्न केवलो जाठरः प्रतिपाद्यते । अपितु जाठराग्निविशिष्टः परमात्मैव । कथमिदमवगम्यते इति चेदसम्भवात्—द्युमूर्धत्वादिधर्मस्य जाठरेऽसम्भवात् सर्वात्मकत्वात्तथात्वं परस्योपपद्यते । इति त्रैलोक्यशरीरतया प्रतिपन्नवैश्वानरसमानाधिकरणो जाठरविषयतया प्रतीयमानोऽग्निशब्दो जाठरशरीरं परमात्मानमेवाभिधत्ते । तथा चोक्तं भगवता—"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" (गीतायां १५ । १४) इति स्मृतेजठराग्निशरीरस्य परमपुरुषस्योपासना विधीयते । "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः" इत्यादिषु वाक्येषु न केवलस्य जाठरानलस्य पुरुषत्वमुपपद्यते । "सहस्रशीर्षा पुरुषः" (क० । १ । ३ । ११) इत्यादिवाक्यतः परमात्मन एव निरुपाधिकं पुरुषत्वं सिद्धमिति ।

ननु प्रदर्शितमन्त्रोक्तेर्भूताग्नौ तच्छरीरायां देवतायां वैश्वर्ययोगात् द्युमूर्धत्वादिकं सम्भवतीत्याशंक्याह—

अत एव न देवताभूतञ्च । १ । २ । २८ ।

अत एवोक्तैरभिविमानत्वात्मत्वत्रैलोक्यशरीरत्वनिरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यत्वादिभिः परमात्माऽसाधारणलिङ्गैरत्रत्यवैश्वानरशब्दस्य जाठरपरत्वबाधेन परमात्मपरत्वनिष्पत्तेरुक्तैरेव हेतुभिस्तस्य देवताभूतपरत्वबाधात् । न देवता न वा भूततृतीयोऽत्र वैश्वानरशब्दबोध्यः । विकारभूतस्याग्नेर्विकारान्तरद्युलोकाद्यात्मकत्वासम्भवादग्न्यभिमानिदेवताया अपीश्वरायत्तैश्वर्यत्वेन तदसम्भवाच्च परमात्मैव वैश्वानर इति । २८ ।

पूर्वं सामान्यशब्दविशेषादिहेतुतो वैश्वानरशब्दः परे ब्रह्मणि शक्त इति दर्शितम् । इदानीं यौगिकोऽपि वैश्वानरशब्दो ब्रह्मण्येव वृत्तिमानिति तदर्थमाचार्यान्तरसम्मतिं दर्शयति–

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । १ । २ । २९ ।

पूर्वमग्निशब्दस्य जाठरत्वमाशङ्क्य वैश्वानरशब्दसामानाधिकरण्यनिर्देशेन जाठराग्निशरीरत्वेन तद्विशिष्टस्य परमात्मन एवोपासनमुक्तम् । साम्प्रतमग्निशब्दस्य वैश्वानरशब्दवत्परमात्मपरत्वोपपत्तेः साक्षादव्यवधानेन परमात्मनो वाचकत्वे न कोऽपि विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । अयमत्राशयः । यथा विश्वश्चासौ नरश्च सर्वात्मको विश्वेषां नरः नेता वा विश्वे नरा नियम्या यस्य सर्वनियन्ता, विश्वानरः “ नरे संज्ञायाम् ” (पा. सू. ६ । ३ । १२९) इति दीर्घः । विश्वानर एव वैश्वानरः स्वार्थिकोऽण् बोध्यः। तथा चैत्रमादिगुणयोगेन साधारणोऽपि वैश्वानरशब्दः परमात्मानमेवाभिदधातीति निश्चीयते । तथैव हृत्पद्मे ध्येयत्वेनाङ्गति गच्छत्याविर्भवतीत्यग्निः । “अङ्गेर्नलोपश्च” (उणादिसू ४९९) इति निर्नलोपश्च । अथ वाङ्गयति गमयति विश्वस्याग्रं जन्म प्रापयतीत्यग्निरभितोऽङ्गतीति वाग्निरित्यादिगुणयोगेन परमात्मधर्मविशेषितोऽग्निशब्दोऽपि निरुपाधिकगुणयोगेन परे च ब्रह्मणि काष्ठाङ्गतः सन् तस्यैव वाचक इत्यग्निशरीरकत्वकल्पनां विनैव परमात्मानमभिधत्ते । २९ ।

अथ परिच्छेदशून्यस्य ब्रह्मणो द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसम्बन्धिन्या मात्रया “ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते ” (छा० ५ । १८ । १) इति परिच्छिन्नत्वं कथं घटतेऽऽश्मरथ्याचार्यसम्मतिं दर्शयति ।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । १ । २ । ३० ।

अभितः परितो विगतो मानः परिच्छेदो यस्येत्यभिविमानस्त-

मित्यपरिच्छिन्नस्यापि परस्य पुरुषस्य ब्रह्मणः प्रादेशमात्रत्वम् छुत-र्जनीप्रस्तारपरिमितत्वं सङ्गच्छते । कथमिति चेदभिव्यक्तेर्हेतोरनन्य-गतिकानामुपासकानामनुग्रहार्थं नित्यानन्दाप्राकृतस्वरूपेण तेषां हृदि-भावनानुसारेण स्तम्भे नृसिंह इवाभिव्यज्यते । इत्याश्मरथ्याचार्यो मन्यते । यद्वा स्थूलधियामुपासकानां स्थूलेष्वेव देशेषु द्यौ मूर्धाऽ-दित्यश्चक्षुर्वायुः प्राण आकाशो मध्यकाय आपो बस्तिः पृथिवी पादाविति द्युलोकादिषु तद्बुद्ध्यनुसारेण सर्वगोऽपि मीयते । तत्र तत्राऽभिव्यज्यत इत्येवमभिव्यक्तेः प्रादेशमात्रत्वमपि तस्योपपद्यत इति।

अनुस्मृतेर्बादरिः । १ । २ । ३१ ।

प्रादेशमात्रहृत्पुण्डरीकस्थेन मनसा वैश्वानरानुस्मृतेरुपासक-ध्यानानुसारेण प्रादेशप्रमाणाभिव्यक्त्या प्रादेशमात्रत्वमुच्यत इति बादरिराचार्यो मन्यते । यथा घटावच्छिन्नस्य व्योम्नो घटाकाशोक्ति-स्तथा मूर्धादिपादान्तदेहकल्पनञ्चापरिच्छिन्नस्य बोध्यम् । परमा-त्मप्राप्तयेऽनुस्मृतेरनुस्मरणार्थं तथोपासनार्थमिति बादरेराचार्यस्य मतम् ।

एवं त्रैलोक्यशरीरस्य ब्रह्मणो वैश्वानरवाच्यत्वं सिद्धम् । पुनः उर एव वेदि र्लोमानि बर्हिरित्यादि किमर्थमुरः प्रभृतीनां वेदित्वा-दिपरिकल्पनमित्यर्थं जैमिनिसम्मतं दर्शयति ।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति १।२।३२।

वैश्वानरोपासकैः क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गभूतप्राणाहुतेर-ग्निहोत्रत्वसम्पादनाय तेषां वेद्यादिपरिकल्पनमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तथाहि—वैश्वानरोपासको मम मूर्धैव वैश्वानरस्य मूर्धास्ति मम चक्षुर्वैश्वानरस्य चक्षुरित्यादि ममोरो वैश्वानरोरो वेदिर्मम मन एव तदन्वाहार्यपचनो ममास्यमेव वैश्वानराहवनीयमास्यं प्राणाद्याहु-तय एवाग्निहोत्रमित्येवं स्वाङ्गेषु वैश्वानराङ्गानां सम्पत्तिं कृत्वा स्वा-

ङ्गानि वैश्वानराङ्गानि मत्वाहरहः प्राणाद्याहुतिभिः स्वहृत्पुण्डरीकस्थं वैश्वानरं परमात्मानमुपासीत । तथाहि परमात्मोपासनोचितमेवफलं प्राणाहुत्याग्निहोत्रसम्पत्तिश्च दर्शयतीयं श्रुतिः । "स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक्तत्स्यात् । अथ य एतदेव विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मान प्रदूयन्ते" (छा० ५ । २४ । १ । २ । ३) इति ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् । १ । २ । ३३ ।

"स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैनमग्निवैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति" वाजसनेयिनः । "आत्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादि"तिच्छन्दोगाः । एवं भगवन्तं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरं पुरुषमस्मिन्नुपासकशरीरे समामनन्ति । "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः" (छा० ५ । १८ । २) इति श्रुत्युक्तोर्थः । चकारेण वैश्वानरमूर्धाद्यवयवानामुपासकमूर्धाद्यवयवेषु सम्पत्तिश्च प्राणाद्याहुतिभिस्तदुपासनं तदुपासना फलश्चामनन्ति । तथा चोपासकः स्वमूर्धादीनेव वैश्वानरस्य परमात्मने द्युप्रभृतीन् मूर्धादीन् प्राणाग्निहोत्रसमयेऽनुसन्दधत्स्वस्योरः प्रभृतीनेव वैश्वानरस्य वेद्यादीन् परिकल्प्य प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयेत् । "उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यः" (छा० ५ । १८ । २) इति । एवं त्रैलोक्यशरीरस्य भगवतो वैश्वानरस्योपासनं विधीयतेऽतः परमात्मैव पुरुषोत्तमः श्रीरामो वैश्वानर इति सिद्धम् । ३३ ।

इति वैश्वानराधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसायामानन्दभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम्

एवमुपक्रान्त एव विषये रूढपदप्रधानानां वाक्यानां श्रीरामाख्ये परमपुरुषे ब्रह्मणि समन्वयं प्रदर्श्याधुना यौगिकपदप्रधानानां तेषां समन्वयमभिधातुं तृतीयपाद आरभ्यते ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । १ । ३ । १ ।

द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी येषां तेषामायतनमिति विग्रहः। आथर्वणे श्रूयते "यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्चसर्वैः । तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः" (मु० २ । २ । ५) अत्र द्युप्रभृतीनामोतत्त्वेनायतनत्वं कस्यचिदवगम्यते । तथाच तत्त्वेन श्रूयमाणो जीवः स्यादाहोस्वित्परमात्मेति संशयः । किं युक्तम् । जीव इति । कुतः ? "अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध इति परमात्मनो मनःप्राणादिनिषेधात् । जीवस्य च मनःप्राणादिमत्वसम्भवात् । किञ्च "अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यस्स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः" । (मु. २ । २ । ६) इत्युत्तरवाक्ये यत्रेति सप्तम्यन्तेन पुनरभिधाय तस्यैव नाड्याधारत्वमुक्त्वा तस्यैव बहुधा जायमानत्वमुक्तम् ।

"स एषोन्तश्चरते बहुधा जायमानः" (मु. २ । २ । ६) इति जीवस्यैवायं बहुधा जायमानत्वरूपो धर्मः सम्भवति । तस्माज्जीव एवात्राभिधीयते । तथा च द्युभ्वाद्यायतनत्वादिकमपि तत्रैव यथाकथञ्चित् समन्वयनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादिति । द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मा, कुतः। स्वशब्दात् । स्वस्य परब्रह्मणो वाचकोयमसाधारणशब्दस्तस्मात् ।

"तमेवैकं जानथात्मानम्" (मु. २ । २ । ५) इतिश्रवणात् । "अमृतस्यैष सेतुरिति ब्रह्मणोऽसाधारणशब्दलिङ्गात् । जीवस्यात्मशब्दवाच्यत्वेऽपि अमृतस्यैष सेतुरित्युत्तरवाक्यशेषेऽमृतप्रापकतया प्रसिद्धस्य गुणस्य तत्राऽसम्भवात् । यथा नदीतडागादिषु कूलस्य प्रापकत्वेन सेतुत्वव्यपदेशस्तथात्रापि सेतुरिव सेतुः संसारसागरपारभूतस्यामृतपदबोध्यस्य प्रापकत्वेन परमात्मन एव तत्त्वम् । न च "अप्राणो ह्यमनाः" इति परमात्मनो मनःप्राणादीन् निषेधतीतिवाच्यम् । तद्वाक्यस्य मनः प्राणाधीनप्रवृत्तिरहितत्वमेव परमात्मन इत्यर्थकत्वात् ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । १ । ३ । २ ।

इतश्च परमात्मा द्युभ्वाद्यायतनम् । मुक्तैरुपसृप्यं प्राप्यं मुक्तोपसृप्यं भावप्रधानो निर्देशः मुक्तोपसृप्यत्वस्य व्यपदेशादित्यर्थः। "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मु. ३ । १ । ३) पुण्यपापे विधूय नामरूपाद्विमुक्तः । "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" (मु. ३ । २ । ८) इति नामरूपाद्विमुक्तस्य परमपुरुषप्राप्तिश्रवणात् । तथा "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" (मु. २ । २। ८) इति हृदयग्रन्थिर्मिथ्याज्ञानरागद्वेषशोकमोहादयस्तद्रहितो भूत्वा छिन्नसर्वसंशयो विनष्टसर्वकर्मा दृष्टे भगवति भवतीत्यर्थः। पुण्यपापनिमित्तकाचित्सम्बन्धप्रयुक्तनामरूपभाक्त्वमेवास्य जीवस्य संसारः । तथा च पुण्यपापविधूननद्वारा नामरूपविमुक्तस्य नास्ति संसारः । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वाद् द्युभ्वाद्यायतनं परम्ब्रह्मैव ।

नानुमानमतच्छब्दात् । १ । ३ । ३ ।

अनुमीयत इत्यनुमानमनुमेयं प्रधानं न द्युभ्वाद्यायतनम्। कुतः। अतच्छब्दात्। न तस्य प्रधानस्य वाचकः शब्दोऽस्ति तस्मा-त्प्रधानवाचकशब्दाश्रवणादित्यर्थः। किन्तु प्रधानवाचको न यः शब्दो मुमुक्षुविज्ञेयपरमात्मवाचकात्मशब्दस्तथा मोक्षप्रापकार्थकामृत-सेतुशब्दः सोऽतच्छब्दस्तस्मात्परमात्मवाचकशब्दश्रवणादिति यावत्। यद्यप्यात्मशब्दो जीवपरमात्मोभयसाधारणस्तथाऽपि "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यावाचो विमुञ्चथ" (मु. २। २। ५) इति वाग्विमो-कपूर्वकमात्मनो विज्ञेयत्वश्रवणात् परमात्मन एवात्रात्मपदग्राह्यत्वम्। तदतिरिक्तविज्ञेयत्वस्यानधिकप्रयोजनकत्वात्। एवञ्चैतत्समानार्थाभि-धायिन्या "स्तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्ब-हूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्। (बृ० ४। ४। २१) इत्य-स्याः श्रुतेरपि सङ्गतिः। परमात्मन एव याथात्म्यावगमोत्तरकालिक-ध्रुवानुस्मृतिपदवाच्यप्रज्ञाविषयत्वं न जीवस्येति। तस्माद् द्युभ्वाद्या-यतनं परमात्मैव।

प्राणभृच्च। १। ३। ४।

पूर्वसूत्रान्नेति पदमतच्छब्दादिति पदश्चानुवर्त्तते।

यथा प्रधानाभिधायकशब्दाभावात्प्रधानं नास्मिन्प्रकरणे प्रति-पाद्यते तथा प्राणभृदपि तत एव हेतोर्न प्रतिपाद्यते। सर्वदाणुस्व-रूपस्य प्राणभृतो द्युपृथिव्याद्यायतनत्वाऽसम्भवाच्च। उत्तरसूत्रसौक-र्यार्थं पृथग्योगकरणम्।

भेदव्यपदेशात्। १। ३। ५।

"तमेवैकं जानथात्मानम्" (मु. २। २। ५) इति जीवानां ज्ञातृत्वेन, तमेवैकमात्मानमिति च परमात्मनो ज्ञेयत्वेन तयोर्भेदस्य व्यपदेशात्। एवं तत्रैव "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति

वीत शोकः " (मु. २ । ३ । २) इत्युक्तम् । अस्य महिमानं महत्वं सर्वव्यापकत्वं सर्वजगन्नियन्तृत्वरूपं सर्वात्मकत्वं यदा जानाति तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । एवञ्चात्र सेव्यसेवकभावेन भेदव्यपदेशाद् द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मैव ।

प्रकरणात् । १ । ३ । ६ ।

प्रकरणं चेदं परमात्मनः " कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् " (मु. १ । १ । ३) इत्युपक्रम्य प्रतिपिपादयिषितस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्याखिलजगत्कारणात्परमात्मनोऽतिरिक्तेऽसम्भवात्तस्यैव द्युभ्वाद्यायतनत्वमिति ।

स्थित्यदनाभ्याञ्च । १ । ३ । ७ ।

न जीवो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन ग्रहीतुं शक्यः । कुतः । स्थित्यदनाभ्यामिति । "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति " (मु ३। १। १) इति मन्त्रे जीवस्य कर्मफलात्तृत्वं तदन्यस्य परमात्मनोऽनश्नतोऽपि स्वयंप्रकाशस्वरूपेणावस्थितेः श्रवणात् कर्मपरवशस्य जीवस्यानादिबद्धस्यामृतप्रापकत्वानुपपत्तेः । मुक्तजीवस्यापि तदश्रवणाच्च । कर्मपरतन्त्रत्वाभाववतः परमात्मनस्त्वमृतसेतुत्वस्यानेकश्रुतिसम्मतत्वाद् द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मैव न प्राणभृदिति सिद्धम् ।

(इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ।)

(अथभूमाधिकरणम् ।)

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् । १ । ३ । ८ ।

छान्दोग्ये श्रूयते " यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति (छा० ७ । २३ । १) इति । तथा "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-

णोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् " (छा० ७ । २४ । १) एतद्वाक्यमस्य विषयः । तत्र भूमशब्दस्य धर्मिपरत्वमेवास्थेयम् । तथाहि -"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा " (पा. सू. ५ । १ । १२२) इति पाणिनीयानुशासनेन पृथ्वादिगणान्तः पातिनो बहुशब्दादिमनिचि "बहोर्लोपो भू च बहोः" (पा. सू. ६ । ४ । १५८) इति प्रकृतिप्रत्ययविकारे च तन्निष्पत्तेः । एवञ्चात्र भूमपदप्रवृत्तिनिमित्तं वैपुल्यमेव न तु संख्यादिकम् । कुतः । बहुत्वसंख्यायुक्तस्याप्यल्पस्य तत्प्रतियोगित्वेनोपादानात् । अत एव च धर्मिपरोऽपि भूमशब्दः सिद्ध्यति । तच्च वैपुल्यं सर्वोत्कृष्टगुणवत्त्वम् , न तु परिमाणादिरूपमिति । तत्रायं सन्देहः । किमयं भूमशब्दावगतः प्राणादिविशिष्टः कश्चित् परमात्मा वेति । तत्र परमात्मव्यतिरिक्तः प्राणादिविशिष्टः कश्चिदिति पूर्वः पक्षः । कुतः । प्राणो वा आशाया भूयानिति पूर्ववाक्ये प्राणस्यैव निर्दिष्टत्वात् । अत्र हि भगवता सनत्कुमारेण नामादिप्राणपर्यन्तान्युपास्यतया तत्त्वान्युपदिष्टानि । तत्र प्राचीनेषु वाक्येषु "अस्ति भगवो नाम्नो भूय" इत्यादि नारदप्रश्नानन्तरं " वाग्वाव नाम्नो भूयसी " इत्यादिकं प्रतिवचनमुपलभ्यते । इयञ्च प्रश्नप्रतिवचनपरम्परा प्राणपर्यन्तैव समुपलभ्यते । प्राणोपदेशानन्तरं तस्या अभावात् प्राण एव भूमापदवाच्य इति शक्यतेऽवगन्तुम् । अत्र प्राणशब्देन प्राणसहायो जीवात्माभिधीयते न वायुविशेषमात्रम् । "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता" (छा० ७ । १५ । १) इत्यादिवचनैस्तस्य चेतनत्वावगमात् । अत एव नारदप्रश्नस्याचार्यकृतोत्तरस्य च सामञ्जस्यम् । तथा च प्राणज्ञापनानन्तर"मस्ति भगवः प्राणाद्भूय " इति प्रतिवचनस्याभावात्स एव भूमेति प्राप्तेऽभिधीयते । भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशादिति । भूमा परमात्मैव न प्राणादिविशिष्टो जीवात्मा । कुतः ? सम्प्रसाद

व्युपदेशात् । सम्यक् प्रसादो यस्येति व्युत्पत्त्या सम्प्रसादो जीव उच्यते । " एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " (छा० ८ । १२ । ३) इति श्रुतौ सम्प्रसादशब्दस्य प्रत्यगात्मपरत्वप्रसिद्धेः । तस्मात्प्राणशब्दबोधितात्सम्प्रसादादध्यूर्ध्वं भूमगुणविशिष्टस्य सत्यशब्दाभिहितस्योपदेशादिति । "यः सत्येनातिवदती" ति सत्यशब्दाभिधेयं ब्रह्मैव भवति " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " (तै० २ । १ । १) इति श्रुतेः । अयमभिप्रायः । अस्मिन्प्रकरणे नामाद्याशापर्यन्तानामचेतनानामुत्तरोत्तरपुरुषार्थभूयस्त्वेनोपदिष्टानामुपासकस्य नातिवादित्वमुक्तम् । प्राणशब्दाभिहितप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानवतस्तु पुरुषार्थभूयस्त्वमिति मन्यमानेन " प्राणो ह्येवैतानि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति " (छा० ७ । १५ । ४) इत्यतिवादित्वमुक्तम् । अतिवादित्वञ्चोपास्यत्वेनोक्तान्नामवागादीनतिक्रम्य स्वोपास्यमतिशयेन वदतीत्यर्थकम् । एवं प्रत्यगात्मोपासकस्यातिवादित्वमुक्त्वा तस्यापि सातिशयपुरुषार्थत्वान्निरतिशयपुरुषार्थत्वेनोपास्यभूतब्रह्माधिक्यवादिन एव यथार्थाभिधायित्वेनातिवादित्वम् । "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति " (छा० ७ । १६ । १) इत्युक्तम् । तत्र तुशब्देन पूर्वस्मादतिवादिनः परब्रह्मवादिनो भिन्नत्वमभिधाय वैशब्देनास्य सत्यवादिनो याथार्थ्यवादित्वमुक्तम् ।

अत एव "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानी"ति नारदेन प्रार्थितः सनत्कुमारः "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य " मित्याह । पुनः "सत्यं भगवो विजिज्ञास" इति नारदेन प्रार्थिते ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनपर्यायभूतं ब्रह्मविज्ञानं यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति विज्ञानन्त्वेव विजिज्ञासितव्य " मित्युपदिश्य विज्ञानोपायभूतं मननं " यदा वै मनुतेऽथ विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्ये "

त्युपदिश्यानन्तरं वस्तुश्रवणं विना तन्मननस्यानुपपत्तेः श्रवणस्याप्यसिद्धत्वाच्छ्रवणोपायभूतां ब्रह्मश्रद्धां "यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते श्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्ये" त्युपदिश्य तदुपायभूतां तन्निष्ठां "यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति निष्ठात्वेव विजिज्ञासितव्ये" त्यत्रत्रोध्य तदुपायभूतामिन्द्रियसंयमादिप्रयत्नरूपां कृतिं "यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्ये" ति त्रिनिर्दिश्य प्राप्यस्य सत्यशब्दोक्तस्य ब्रह्मणः सुखात्मकता ज्ञातव्येति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदिश्यानन्तरं "सुखं भगवो विजिज्ञास" इति जिज्ञासासमनन्तरमाहाचार्यो "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यम्" (छा ७ । २३ । १) इति । ततो "भूमानं भगवो विजिज्ञास" इति नारदप्रार्थनया "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" इत्युपदिदेश । अनन्तरं तस्याप्याधारः कश्चिदन्यः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । तत्समाधानश्चाचार्येण "स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति" (छा० ७ २४ । १) इत्यादिकं कृतम् । अत्राल्पे परिच्छिन्ने सुखं नास्ति । अपि तु तत्प्रतियोग्यनल्पेऽपरिच्छिन्ने भूमपदवाच्य एव सुखम् । अत एव स एव सुखमिति भूमा परमात्मैव ।

धर्मोपपत्तेश्च १ । ३ । ९ ।

भूमपदाभिधेयस्यात्र प्रकरणे ये धर्माः समाम्नायन्ते ते सर्वेऽपि परस्मिन्नेव ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । स्वाभाविकामृतत्वस्वमहिम्निप्रतिष्ठितत्वदशदिग्व्यापकत्वसर्वात्मकत्वादयो धर्माः परमात्मन्येवानन्यसाधारणतयेति परमात्मैव भूमेति सिद्धम् ।

(इति भूमाधिकरणम् ।)

(अथाक्षराधिकरणम्)

अक्षरमम्बरान्तधृते। १ । ३ । १० ।

बृहदारण्यके श्रूयते--"कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। सहोवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहम्" (बृ० ५ । ८ । ८) इत्यादि । तत्र संशयः । किमत्राक्षरशब्दनिर्दिष्ट "अक्षरात्परतः पर" इति श्रुत्युक्तं प्रधानमुत "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" (श्वे० १ । १०) इति श्रुत्युक्तो जीव आहोस्वित् "यया तदक्षरमधिगम्यते" (मु० १ । १ । ५) इत्यभिहितः परमात्मा । किं युक्तम् ? प्रधानस्य सर्वविकारकारणत्वात्तदेव प्रतीयते । प्रकृतश्रुतौ च "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च" इत्यादि गार्गीप्रश्नस्याकाशकारणं किमित्यभिप्रायस्तदुत्तरतयोपरिष्टादुक्तम् तथा चाकाशादीनामाधारत्वाक्षरपदवाच्यप्रधानस्यैव सर्वत्र निर्दिष्टत्वात्तदेवेहाभिधीयते । अथवा "अपरेऽयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्" (गी० अ० ७ । ५ ।) इति जीवस्यापि जगदाधारत्वकथनाज्जीवः । इति प्राप्तेऽभिधीयते—अक्षरमम्बरान्तधृतेरिति । अक्षरं परम्ब्रह्मैव । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । अम्बरस्य गगनस्यान्तः समाप्तिर्यत्र तदम्बरान्तमव्याकृतमम्बरस्य कारणम् । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" (बृ० १ । ४ । ६) इति श्रुतेः । प्रथममव्याकृतं भूतसूक्ष्ममासीत्तस्यैवाकाशादिनामरूपाभ्यां व्याकरणानन्तरं सर्वमिदं नामरूपात्मकमाकाशादिकं जगदभवत्तेनाकाशस्य कारणमव्याकृतम् । कार्याणां स्वकारणे समाप्तेर्लयस्य श्रवणादन्तशब्दस्य समाप्त्यर्थकत्वेनोक्तार्थस्योपपत्तिः। त्रैलोक्यान्तर्वर्तिनो द्युपृथिव्यादिविकारजातस्याधारतया निर्दिष्टस्याकाशस्य भूताकाशत्वानुपपत्तेश्च । यतस्तस्यापि विकारान्तर्गतत्वेन सर्वविकाराधारत्वाऽसम्भवात् । तस्मादम्बरान्तपदनिर्दिष्टमव्याकृतं तस्य

धृतेर्धारणात्तदाधारत्वादित्यर्थः। तस्माद्द्युपृथिव्याद्याधारस्याम्बरान्तस्याव्याकृतस्याधारत्वादक्षरं ब्रह्मैव न प्रधानमिति।

अथापि "यस्याऽव्यक्तं शरीरम्" यस्याक्षरं शरीरम् "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः" (श्वे० १।१०) "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" (गी० १५।१६) "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः" (गी० १५।१८) इत्येवमादिश्रुतिस्मृत्युक्तोऽक्षरशब्दवाच्यो जीवोऽस्तु। तस्य च "ययेदं धार्यते जग"दिति जगदाधारत्वस्मरणात्तस्यैवास्थूलत्वादिधर्मकत्वोपपत्तेश्चेत्याशंकायामाह--

सा च प्रशासनात् ।१।३।११।

सा चाम्बरान्तधृतिरस्याक्षरशब्दबोध्यस्य परमात्मनः प्रशासनादेव सम्पद्यते। "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" (बृ० ३।८।९) इत्याद्यक्षरस्य प्रशासनवैभवमाविष्कुर्वन्त्यः श्रुतयः परमात्मानमेवाक्षरपदाभिधेयत्वं द्रढयन्ति। प्रकृष्टत्वश्चात्र शासनेऽप्रतिहताज्ञात्वरूपम् तथा चाक्षरस्याबाधिताज्ञायां सूर्यचन्द्रमोद्युपृथिवीनिमेषमुहूर्ताहोरात्रार्धमासर्तुसंवत्सरादीनां विधृतितया स्थितेः श्रवणादस्य स्वाधीनशासनस्य चिदचित्सर्ववस्तुविधारणस्य प्रत्यगात्मन्यसम्भवात्। प्रधानस्य त्वचेतनस्यासम्भवपराहतत्वात्प्रशासनस्येति परिशेषात्तस्य परमात्मधर्मत्वमेवेति तदेवाक्षरपदवाच्यम्।

(इतश्च ब्रह्मैवाक्षरम्।)

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ।१।३।१२।

अन्ययोः प्रधानजीवयोर्भावो धर्मोऽन्यभावस्तस्य व्यावृत्तेः। तद्व्यावर्तकानां केवलपरमात्मधर्माणां वाक्यशेषे श्रवणात्। "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ श्रुतं श्रोत्रमतं मन्तृविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति

विज्ञात् एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" (बृ० ५ । ८ । १२) अत्र हि दृष्टत्वादिरूपैश्चेतनधर्मैरचेतनप्रधानभावस्य व्यावर्तनात् । एवं सर्वैरदृष्टत्वाद्यात्मकैः सर्वद्रष्टृत्वात्मकैश्च परमात्मासाधारणधर्मैर्जीवभावस्य व्यावृत्तेः । किञ्च "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः" (बृ० ३ । ८ । ९) इति यस्य प्रशासनेऽन्वायत्ता यदाज्ञया श्रौतं स्मार्तञ्च यागदानहोत्रादिकं कुर्वन्ति तदक्षरं परं ब्रह्मैव । अत एव "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः, अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः" (बृ० ३ । ८ । १०) इतीयं श्रुतिर्यदज्ञानात्कार्पण्यं, यज्ज्ञानाच्च ब्राह्मण्यं स्वयमेवाभिदधाति तदक्षरपदवाच्यः परमपुरुषः परमात्मैवेति सिद्धम् ।

(इत्यक्षराधिकरणम् ।)

(अथेक्षतिकर्माधिकरणम् ।)

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । १ । ३ । १३ ।

अथर्वणे सत्यकामप्रश्ने श्रूयते— "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तस्स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" (प्र. ५. ५.) अत्र च पुरुषेक्षणरूपं फलमभिध्यानञ्च फलीति फलफलिनोरीक्षणध्यानयोरेकविषयत्वनियतत्वाद् ध्यात्रा यो ध्येयः स एवेक्षणीय इति ध्यानेक्षणविषयतया ज्ञायमानो योऽर्थः स एवोपेय इति निश्चिते सति संशयः । किमत्र पुरुषपदवाच्यः प्रत्यगात्मा समष्टिपुरुषाभिमानी चतुर्मुख आहोस्वित्सर्वेश्वरः श्रीरामाख्यः परमात्मेति । किं युक्तम् ? समष्टिपुरुषश्चतुर्मुखः । कुतः ? तद्विदः सातिशयलक्षणफलस्यात्रोच्यमानत्वात् । तथा हि— "स यो ह वै

तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयति" (प्र ५ । १) इति प्रकृत्यैकमात्रप्रणवोपासकस्य मनुष्यलोकप्राप्तिरूपं फलं द्विमात्रप्रणवोपासकस्य चान्तरीक्षलोकप्राप्तिफलमभिधाय "यः पुनरेतत्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्न." (प्र. ५. ५.) इति त्रिमात्रप्रणवोपासकस्य प्राप्यत्वेनोच्यमानो ब्रह्मलोकस्तत्र च ध्यानेक्षणविषयो जीवसमष्ट्यभिमानी चतुर्मुख एव स्यात् । तस्यैव तल्लोकाध्यक्षतया स्थितत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स इति। प्रकृत श्रुतावीक्षतिकर्मेक्षणविषयः सः परमात्मैव । कुतः ? व्यपदेशात् । ईक्षतिकर्मतयात्र व्यपदिश्यत एव परमात्मा । तदेवम् प्रकृतमन्त्रे "तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्च." (प्र. ५. ७) इति प्रदर्शितं शान्तमजरत्वादिरूपं परमात्मन एव सम्भवति । एवं " एतस्माज्जीवघनात्परात्परम् " इति परात्परत्वव्यपदेशः परमात्मन एव । नान्यस्य चतुर्मुखादेः । कुतस्तस्यापि जीवघनशब्दग्राह्यत्वात् । यः कर्मनिमित्तदेहवान् स जीवघनः श्रूयते चतुर्मुखस्यापि कर्मनिमित्तकं जन्मादिकम् । " हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम् " "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् " (श्वे० ६ । १८) इत्यादिवचनैः। तथा "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे " (मु. ३ । २ । ६) इतिश्रुतौ "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यां ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति स्मृतौ च परान्तकाल इति परस्यान्त इति च ब्रह्मणो मृत्युश्रवणाज्जन्ममृत्युमत्वेन च तस्य जीवत्वोपपत्त्या सर्वपापविनिर्मुक्तजीवप्राप्यत्वाजरामृतत्वादिधर्मकत्वानुपपत्तेः । परमात्मन एव तादृशधर्मकत्वोपपत्तेर्ध्यातव्येक्षतिकर्मभूतः परमपुरुषः परमात्मैवेति सिद्धम्।

(इतीक्षतिकर्माधिकरणम् ।)

(अथदहराधिकरणम् ।)

दहर उत्तरेभ्यः । १ । ३ । १४ ।

छान्दोग्ये भूमविद्यानन्तरं श्रूयते–“ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् । (छा० ८ । १ । १) अत्र संशयः । अत्र दहरे हृत्पुण्डरीके यो दहराकाशः श्रूयते स किं भूताकाशोऽथवा प्रत्यगात्मा ? आहोस्वित्परमात्मेति । किं युक्तम् ? भूताकाश इति । कुतः ? आकाशपदस्य भूताकाशे प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । “तस्मिन्यदन्तरि” त्याधारत्वप्रतीतेश्च । अथवा ब्रह्मपुराभिहितस्य देहस्य स्वामी जीवो हृदयनिवासी स्याद्दहराकाशपदवाच्यस्तस्यापि सूक्ष्मत्वादिति प्राप्त आह दहर उत्तरेभ्य इति । दहराकाशः परमात्मैव भवितुमर्हति । कुतः ? उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि–“ अथ यदिदमस्मिन्नि ” ति वाक्यस्यायमर्थः । विद्यान्तरारम्भार्थोयमथशब्दः अस्मिन्प्रत्यक्षे ब्रह्मपुरे ब्रह्मनिवासस्थाने तत्प्राप्तिसाधनीभूत उपासकशरीरे यदिदं दहरं सूक्ष्मं पुण्डरीकं पुण्डरीकाकारमल्पपरिमाणं हृदयं परब्रह्मवेश्मभूतं दहरः सूक्ष्मोऽस्मिन् ह्यन्तराकाशः सूक्ष्माकाशः परमात्मा सदा तिष्ठतीत्यर्थः । “ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिती” त्यग्रे परमात्मनो हृत्स्थत्वश्रवणात् । तस्मिन्परमात्मनि यदन्तस्तदन्तर्वर्त्यात्मत्वापहतपाप्मत्वसत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिकं स्वाभाविकानवधिकापरिमितमङ्गलगुणजातं तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमेतद्गुणसहितं परं ब्रह्म विचार्य ज्ञानविषयीकर्तव्यञ्चेत्यर्थः । दहराकाशशब्दवाच्यः परमात्मा तदन्तर्वर्तिनोऽपहतपाप्मत्वादयस्तद्गुणा इति कुतोऽवगम्यत इति चे“त्स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनाऽस्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् ” “अस्मिन् कामाः समाहिताः” (छा० ८ । १ । ४)

इत्याकाशशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणोऽन्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्यान् कामाभिर्दिश्य कोऽयं ? दहराकाशशब्दोक्तः के च ? तदन्तर्वर्तिनः कामा इत्यपेक्षायां "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः" (छा० ८ । १ । ४) इत्युत्तरं वाक्यमाकाशशब्दाभिहितः परमात्मा तदन्तर्वर्तिनोऽपहतपाप्मत्वादयो गुणा इति ज्ञापयति । किञ्च "तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" (छा० ८ । १ । ६) इत्युत्तरं वाक्यं स्वेच्छया सञ्चरणं स्वेप्सितसर्वभोगप्राप्तिं दर्शयदात्मनश्चकारेण सत्यकामानाञ्चोपास्यत्वं ज्ञापयति । तस्मात्स्वशरीरान्तर्वर्तिहृत्पुण्डरीकान्तःस्थं ब्रह्मापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टमन्वेष्टव्यमिति स्पष्टम् ।

एवञ्चात्र तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्दपरामृष्टयोर्दहराकाशतदन्तर्वर्तिगुणजातयोरुभयोरप्यन्वेष्टव्यत्वमवगम्यते । "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म" इति प्रागनूद्य "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः"। इति तस्य "तस्मिन्यदन्तः" तस्मिन्दहराकाशपदवाच्यपरमात्मन्यन्तर्वर्तिगुणगणश्चेत्येतस्य चोभयोरपि "तदन्वेष्टव्यतया विशिष्टविधानमिति निर्गलितार्थः । एतदुभयविधानं कथमवगम्यत इति चेदित्थम्–पूर्वं हि "स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इत्यादिवाक्यं पुण्डरीकदहरवद्दहरत्वमन्तराकाशस्यापि समापन्नमपाकुर्वद्भूताकाशत्वमपि तस्य वारयति । भूताकाशे प्रसिद्धस्याप्याकाशशब्दस्य स्वस्य स्वेनैवोपमा नोपपद्यत इति तस्य व्यावृत्तिः साधिता । अनन्तरं तेनैव वाक्येन तस्य महत्त्वमभिधाय "उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि" (छा० ८ । १ । ३) इति

प्रकृतस्यैवाकाशपदवाच्यस्यास्मिन्निति विश्वाधारतामुक्त्वा "यदैनं जरामाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत" इति विचारे "स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते" इत्यादिभिर्देहस्य जराप्रध्वंसादौ सत्यपि तस्यातिसूक्ष्मत्वेन निर्विकारत्वं प्रदर्श्य ब्रह्मैवपुरं निखिलजगन्निवासभूतमिति तदेव सत्यं कालत्रयाबाध्यमिति "एतत्सत्यं ब्रह्मपुर" मित्युपपाद्य "अस्मिन् कामाः समाहिताः" इति वाक्येनास्मिन्दहराकाशाख्ये परस्मिन्पुरुषे काम्यन्त इति कामाः वक्ष्यमाणापहतपाप्मत्वादयो दिव्यगुणाः कार्त्स्न्येन वर्तन्त इत्यभिधाय "एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युरि" त्यादिना तेषां दिव्यगुणानामेव स्वरूपमाख्याय "तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती" त्यनेन च दहराकाशपदाभिधेयपरमात्मनस्तदन्तर्वर्तिनामपहतपाप्मत्वादीनां गुणानामुपासनया तस्य पुरुषोत्तमस्यानुग्रहेणैवाखिलमनोरथपूर्तिस्सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वञ्चाविर्भवतीति प्राकरणिकार्थः । तस्मादत्र दहराकाशपदवाच्यः परमात्मापहतपाप्मत्वादिगुणाश्च तदन्तर्वर्तिन इत्येतदुभयमन्वेष्टव्यमिति-सिद्धान्तः ।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च । १ । ३ । १५ ।

इतश्च परमात्मैव दहरपदवाच्यः । यतस्तस्यैवाभिधायकौ गतिशब्दौ दृश्येते । तथा हि—"अस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः" (छा० ८ । ३ । २) अस्यार्थः—एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता इत्युपक्रम्य तम्ब्रह्मपुरमात्मानमेतांश्च सत्यान्कामाननुविद्य ये व्रजन्ति तेषां ब्रह्मदर्शनाभावेनाकामचारित्वमुक्त्वा सत्यान् कामाननुविद्य ये व्रजन्ति तेषां ब्रह्मलोकं गत्वा

ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमाविर्भूतस्वरूपाणां सर्वलोककामचारित्वमुक्त्वाथ ताहशमात्मानमजानतां सुषुप्त्यवस्थायामहरहर्दहराकाशब्रह्मसमीपं गतानामपि तदप्राप्तिं वदति श्रुतिः। अपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वान्तगुणविशिष्टमात्मानमजानतः प्रत्यगात्मनः कर्मपरवशतया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थाभिस्तिरोहिता अपहतपाप्मत्वादय आत्मगुणास्तदाश्रयभूतं दहरपदवाच्यमात्मानं कर्मरूपाऽविद्यातिरोहितत्वेनोक्तगुणविशिष्टमन्याः प्रजाश्च न विन्दन्तीति सदृष्टान्तमाह "तद्यथा हिरण्यनिधिमक्षेत्रज्ञा इत्यादिना। अयमाशयः। तथा क्षेत्रतत्त्वापरिचितास्तदुपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुर्न प्राप्नुयुस्तथेमाः सर्वाः प्रजाः सुषुप्त्यवस्थायामहरहर्दहरब्रह्मसमीपं गच्छन्त्योऽप्येतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति न प्राप्नुवन्ति। ब्रह्मलोकमित्यत्र च पूर्वतन्त्रसिद्धनिषादस्थपतिन्यायेन सर्वसमासापेक्षया कर्मधारयसमासस्य श्रेष्ठतया ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इतिविग्रहः। इदञ्च हेतुगर्भितं वाक्यम्। अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इति। यतोऽनृततिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टात्मस्वरूपा अत एव ताः प्रजास्तत्समीपं गत्वाऽपि तं न पश्यन्तीति श्रुत्यर्थः।

अत्रोपरितनब्रह्मलोकगतानामपुनरावृत्तिश्रवणात्तत्राहरहर्गमनानुपपत्तेश्च। "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती"ति सुषुप्तिकाले सर्वेषां दहराकाशशब्दनिर्दिष्टसद्ब्रह्मसम्पत्तिश्रवणाद् गन्त्रीणां प्रजानां गन्तव्यस्यैतच्छब्दपरामृष्टस्य ब्रह्मलोकपदाभिहितस्य हृदिगतदहराकाशस्य सच्छब्दवाच्यत्वोपपत्त्या ब्रह्मत्वसिद्धेः। प्रजाभिरहरहर्गन्तव्यस्य हृदिगतदहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्देन निर्दिष्टतया चेत्याभ्यां गतिशब्दाभ्यां दहराकाशस्य ब्रह्मत्त्वमवगम्यते। तथा हि दृष्टमिति सुषुप्त्यवस्थायामहरहः सर्वेषां जीवानां सच्छब्दवाच्यपरब्रह्मगमनं श्रुत्यन्तरेऽप्यभिष्टमुद्दृश्यमानं "एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः

सतिः सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति " (छा० ६ । ९ । २) तथैव सत आगम्य सत आगच्छाम इति च न विदुः । तथैव ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मणि दृष्टः । " नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मा " (छा० ८ । १ । ५) इत्यत्र पुरशब्दस्य लोकशब्दस्य चैकार्थकत्वाद्ब्रह्मणः द्युपृथिव्यग्निवायुसूर्यादिनिवासस्थानत्वेनोभयत्र पुरलोकशब्दयोः प्रयोगस्य साफल्यात् । एवं "मेष ब्रह्मलोकश्चसम्राडिति होवाचे " त्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य ब्रह्मणि दृष्टत्वाच्च । लिङ्गञ्च । चशब्दोऽवधारणार्थको यदिदमस्मिन्दहरप्रकरणे श्रूयते प्रजानामहरहर्ब्रह्मलोकगमनं तदेव दहराकाशस्य परमात्मत्वेऽबाधितमव्यभिचारि लिङ्गं ज्ञापकं हेतुभूतमित्यर्थः । प्रयोगस्तु दहराकाशः परमात्माहरहः सर्वप्रजागतिस्थानत्वे सति तद्दृश्यत्वात्तदज्ञातत्वाच्चेत्यादिकः शक्यः कल्पयितुम् । नचान्यल्लोके प्रजानां प्रात्यहिकगमनं युक्तियुक्तमिति दहराकाशः परमात्मैव ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः । १ । ३ । १६ ।

" एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय " (बृ० ४ । ४ । २२) इत्यन्यत्र श्रुतस्यास्य परमात्मनो धृत्याख्यस्य महिम्नोऽस्मिन्दहराकाश उपलब्धेः । " अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय " (छा० ८ । ४ । १) इत्येवमत्र दहरप्रकरण अस्मिन्दहराकाशे धृत्याख्यस्य महिम्न उपलब्धेरयं दहराकाशशब्दाभिहितः परमात्मैव । अत्र य आत्मा स सेतुः सेतुवत्संसारसागरात्पारप्रापकस्तत्पारकर्तृत्वेन संसारसागरतरणोपायभूतस्तत्पारस्थब्रह्मलोकाधिपतिपरब्रह्मप्रापकश्चेति स्वयमेवायं दहराकाशः परमात्मोपाय उपेयश्च स्वानन्यभक्ताना-

मिति सेतुशब्दार्थः सङ्गत इति तदुक्तं गीताचार्यैः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।

तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥
भवामि न चिरात्पार्थ ! मय्यावेशितचेतसाम् । गी० १२ । ७
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ गी० १२ । ८

इति स्वस्यैव स्वानन्यभक्तानां संसारसागरतरणोपायत्वस्य तत्प्राप्यत्वस्य चोक्तत्वात् । अग्रे च तमेवार्थं स्पष्टयति । "तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा" एतच्छब्दपरामृष्टमात्मानं सेतुं तीर्त्वा लब्ध्वा "अन्धः सन्ननन्धो भवति" परमात्मप्राप्तिपूर्वकालेऽन्धवत्परमात्मनोऽदृष्टापि तत्प्राप्तिकाले द्रष्टा भवतीति । तथा चैषां लोकानां विधृतिर्विधारकः सेतुशब्दार्थः । न हि सर्वलोकविधारकत्वं स्वानन्यभक्तसंसारसागरतारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य सम्भवति । तस्मात्सर्वलोकविधारकत्वात्स्वशरणागतसंसारतारकत्वाच्च दहराकाशः परमात्मा।

प्रसिद्धेश्च । १ । ३ । १७ ।

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता" (छा० ८ । १४) सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" (छा० १ । ९ । १) को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" (तै० २ । ७) इत्यादिष्वाकाशशब्दस्य परमात्मनि प्रसिद्धेः । सर्वभूतोत्पादकत्वादिपरमात्मधर्माणां भूताकाशेऽनुपपत्तेश्च दहराकाशः परमात्मैव ।

इतरपरामर्शात्स इतिचेन्नासम्भवात् । १ । ३ । १८

"अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच" (छा० ८ । ३ । ४) इत्यत्र वाक्यशेषे सम्प्रसादशब्दाभिहितस्येतरस्य जीवस्या-

त्यस्मिन् दहरप्रकरणे परामर्शात्स जीव एव दहराकाशपदवाच्यः स्यादिति चेन्न । असम्भवात् ।

जीवे द्युपृथिव्यादिसर्वजगदाधारत्वादीनां परमेश्वरासाधारणधर्माणां पूर्वोक्तानामसम्भवात् दहराकाशः परमात्मैव । श्रुत्यर्थस्तु य एष इति दहराकाशवित्तदुपासक उच्यते । स एव सुषुप्त्यवस्थायां सर्वपाप्मस्पर्शाभावेन सर्वकालुष्यविनिर्मुक्तत्वेन सम्प्रसन्नो जीव एव सम्प्रसीदति सुषुप्त्यवस्थायामिति सम्प्रसाद इत्युक्तः स दहराकाशब्रह्मोपासको जीवस्तदुपासनया प्रसन्नस्य ब्रह्मणः प्रसादेन कर्मबन्धाद्विमुक्ततया सम्प्रसादपदभाक् भवति । स जीव एवास्माच्छरीरात्समुत्थाय सुषुम्नया नाड्या शरीराद्बहिर्निर्गत्यार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्र परं ज्योतिरुपसम्पद्य परं ब्रह्मसमीपं सम्प्राप्य तत्प्रसादेन स्वेनरूपेण स्वाभाविकेनापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टसच्चिदानन्दरूपेणाभिनिष्पद्यतेऽभितः सर्वप्रकारेण निष्पन्नो भवतीति।

इदञ्चात्र विचार्यते । कैश्चिदत्र परं ज्योतिरुपसम्पद्येत्यस्य परे ब्रह्मणि लयम्प्राप्य तद्रूपो भवतीत्यर्थः क्रियते । सच प्रकरणविरुद्धत्वादनुपपन्नः । तथाहि—ब्रह्मलीनस्य ब्रह्मैकताङ्गतस्य तस्य "जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानै"रित्यादिसर्वलोककामचारत्वादिव्यवहारत्वानुपपत्त्या तद्बोधकश्रुतीनां वैयर्थ्यापत्तेः जगद्व्यापारवर्ज्जमिति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माज्जक्षन् क्रीडन्नित्यादिश्रुतयोऽन्यथा स्वार्थमलभमाना मुक्तजीवस्वरूपस्य ब्रह्मणः पृथक्स्थितिमुपपाद्य स्वार्थं लभन्ते । अत एव "निरंजनः परमं साम्यमुपैति" (मु० ३ । १ । ३) इति श्रुतेः परमात्मप्रसादेनाविर्भूतोक्तगुणविशिष्टात्मस्वरूपो मुक्तजीवो ब्रह्मसाम्यं प्राप्यते तत्समानभोगवान् भवतीति "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" (ब्र. सू. ४ । ४ । २१) इति सूत्रनिर्णीतार्थः सङ्गच्छते । जगद्व्यापारवर्ज्जमिति सूत्रन्तु ब्रह्मणो जग-

व्यापारकर्तृत्वेऽपि मुक्तानां तदभाव इतिबोधनेन मुक्तजीवानां ब्रह्मणो न्यूनैश्वर्यकत्वं तद्भिन्नत्वञ्च स्पष्टयति । एवञ्च मुक्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनांपरमात्माधीनत्वबोधनद्वारा तेषां तच्छेषत्वं परमात्मनश्च शेषित्वं ज्ञापयतीयं श्रुतिः । तदेव च "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यनया श्रुत्या परज्योतिस्सम्पत्तिसमनन्तरं तत्सम्पत्तेः पश्चात्तत्प्रसादेन ज्ञानिभक्तानां स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरुच्यते । तथा च स्वस्वरूपाविर्भावरूपमुक्तेरपि परमात्माधीनत्वसूचनेन बद्धमुक्तोभयावस्थस्य जीवस्य परमात्माधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेन तच्छेषत्वं परमात्मनस्तच्छेषित्वं प्रतिपादयन्तीभिरनेकश्रुतिभिस्तदर्थनिर्णायकेन सूत्रेण च बद्धमुक्तोभयावस्थस्य जीवस्य परमात्मशेषत्वनिष्पत्तेस्तस्य जगद्विधारकत्वतत्सेतुत्वादिव्यापारनिषेधेन तदसम्भवात् । अतोऽपि सर्वजगद्धारको दहराकाशः परमात्मैव ।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु । १ । ३ । १९ ।

उत्तरात्प्रजापतिवाक्याज्जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणवत्त्वावगमात्स एव दहराकाशो भवत्विति चेन्न । आविर्भूतस्वरूपस्तु—तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । उत्तरस्मादपि वाक्याज्जीवस्य ग्रहणं दहराकाशात्र सम्भवतीति । अत्रायमभिप्रायः पूर्वपक्षतयाभिमतः । दहरविद्यासमनन्तरं तदेकवाक्यतया तदेकार्थप्रतिपादिकायां प्रजापतिविद्यायां फलतया "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मरन्निदꣳ शरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिंश्छरीरे प्राणो युक्तः" (छा० ८ । १२ । ३) इति श्रूयते । उत्तमः पुरुषः उद्गतं तमः कार्यभूतः कर्मबन्धो यस्मात्स उत्तमः । ब्रह्मप्रसादेन विमुक्तकर्मबन्धत्वादाविर्भूतस्वरूपत्वेन बद्धजीवापेक्षयोत्तमः पुरुषः सः परमा-

त्मोपासनेन तत्प्रसादादाविर्भूतस्वरूपो मुक्तजीवः । तत्र ब्रह्मलोके पर्येति परितो भोगानेति सर्वान् कामानाप्नोति । स्त्रीभिस्सह जक्षन्क्रीडन्रममाणः "स यदि पितृलोककामो भवती"त्यादिभिरुक्ताभिर्ज्ञातिभिः पित्रादिभीरममाणो नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं प्रियाप्रियादियुक्तं कर्मनिमित्तकमिदमपुरुषार्थभूतं शरीरं नो स्मरन्तदनुसन्धानमकुर्वन्निति । एवं ब्रह्मलोकेऽभीष्टभोगावाप्तिमुक्त्वा "स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त" इति पूर्वोदितस्वरूपस्य मुक्तजीवस्यैव पूर्वस्यां संसारदशायां कर्माधीनशरीरयोगं प्रयोग्येत्यादिना रथयोगं दृष्टान्तविधयोपवर्ण्य "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्" (छा० ८ । १२ । ४) इत्यादिश्रुतिभिश्चक्षुरादिनां करणत्वेन रूपादीनां ज्ञेयत्वेनात्मनो ज्ञातृत्वेन परस्परभेदं विनिर्दिश्य "स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान् पश्यन् रमते" (छा० ८।१२।५) "य एते ब्रह्मलोके" (छा० ८। १२।६) इति तस्यैव कर्मनिमित्तकशरीरेन्द्रियबन्धविमुक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य दिव्येन चक्षुषा मनसा स्वाभाविकेन मनोरूपेण ज्ञानेन "कामान् पश्यन् रमत" इति सर्वकामानुभवमुक्त्वा "तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मनमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच" (छा० ८। १२। ६) इत्यात्मोपासकानां देवानां दिव्यचक्षुषां तस्मादुपासनादेव सर्वलोकसर्वकामावाप्तिः सुस्पष्टमभिहिता । अत्र "यः सर्वज्ञः स सर्वविदि"त्यनयोः सामान्यविशेषज्ञानबोधकयोरिव "अनुविद्य विजानाती"त्यनयोरपि सामान्यविशेषज्ञानपरत्वनिश्चयात् । यस्तमात्मानं शास्त्रतः सामन्येनानुविद्य ज्ञात्वा तदुपासनेन ध्यानेन तदेकचिन्तनेन विशेषतो जानाति । तस्यैवं विधमात्मानं

विजानतः सर्वकामावाप्तिजन्यानन्दस्य ब्रह्मानन्दान्तर्गतत्त्वात्सर्वकामावाप्तिसुखाधिकानन्दप्रदो ब्रह्मानुभव एव फलमित्यस्य प्रकरणस्य निर्गलितार्थः । तस्मादस्मिन् वाक्यशेष आविर्भूतस्वरूपस्य जीवस्यैव क्रीडनादिव्यवहाराणां श्रवणादस्य वाक्यस्य जीवस्वरूपधर्मवर्णनपरत्वोपपत्तेर्जीवस्य चापहतपाप्मत्वादिगुणकत्वोपपत्तेः स एव दहराकाशशब्दनिर्दिष्ट इति चेत् । तत्राह, आविर्भूतस्वरूपस्त्विति । आविर्भूतस्वरूपशब्दो हेतुगर्भः । अस्य वाक्यस्याविर्भूतस्वरूपजीवस्य प्रतिपादनपरत्वान्नायं दहराकाशः । अयमत्र निर्णयः । अस्मिन्प्रजापतिप्रकरणेऽनादिकालप्रवृत्तपुण्यपापरूपकर्ममूलावस्थात्रयैस्तिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य जीवस्य संसारिस्वरूपं प्रदर्श्यानन्तरं "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्त" मित्यादिनोपरितनवाक्येन तस्यैव जीवस्य परमात्मोपासनाजनिततदुपसम्पत्त्याऽविर्भूतस्वरूपस्य क्रीडनादिधर्माणाश्चोपदेशश्रवणात् । "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे"तिसूत्रेण तस्य मुक्तजीवत्त्वावगमात् । जगद्व्यापारवर्ज्जमिति च मुक्तानां जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयजगद्विधारणत्वसेतुत्त्वादिपरमात्मव्यापाराणां प्रतिषेधात्। आविर्भूतस्वरूपमुक्तव्यवहारेषु च " जक्षन् क्रीडन्रममाण " इत्युक्तेषु जगद्विधारणत्वसेतुत्वाद्यप्रतिपादनात्तस्य दहराकाशपरमात्मत्वाऽसम्भवात् । एवञ्च यत्परज्योतिः प्राप्य जीवोऽपि कर्मबन्धाद्विमुच्याविर्भूतस्वरूपो भवति तस्य जीवस्य स्वप्राप्यभूतपरज्योतिः पदवाच्यपरब्रह्मरूपत्वानुपपत्तेरत्र वाक्ये बद्धजीवस्य दहरब्रह्मोपासनया कर्मबन्धाद्विमुच्य स्वरूपाविर्भावो भवतीति बोध्यते । तस्मान्न बद्धमुक्तोभयावस्थो जीवो दहराकाशो भवितुमर्हतीति ।

तर्हि दहरवाक्य "एष सम्प्रसाद" इत्यादिना जीवप्रस्तावोऽथ च प्रजापतिवाक्य "एष सम्प्रसाद" इति जीवप्रस्ताव आविर्भूतस्वरूपोपदेशश्च किमर्थ इति चेत्तत्राह—

अन्यार्थश्च परामर्शः । १ । ३ । २० ।

परञ्ज्योतिः स्वरूपदहराकाशोपासनया तत्प्रसादेनैव सम्प्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायेति प्रतिपादनात्परञ्ज्योतिः पदाभिधेय-दहराकाशसम्पत्त्याऽस्य जीवस्यानृतेन तिरोहितस्वरूपस्य स्वरूपाविर्भावो भवतीत्येतज्ज्ञापनार्थं दहरविद्यायां जीवस्य परामर्शः कृतः। एवं प्रजापति वाक्येऽपि जीवप्रस्तावः परमपुरुषोपासनया तत्प्रसादेनास्य जीवस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरिति ज्ञापनार्थमेवेति निर्णयः। तदेवं दहरप्रजापतिवाक्ययोः कृतानां जीवपरामर्श स्वरूपोपदेशतद्व्यवहारोपदेशानामन्यार्थत्वेनापक्षीणत्वे न दहराकाशस्वरूपसमर्पकत्वमिति दहराकाशः परमात्मैव ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । १ । ३ । २१ ।

प्रकृतश्रुतिघटकवाक्यं "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश" इति विद्यते तेन दहराकाशस्याल्पत्वं हृदयावच्छिन्नत्वञ्च बोध्यते। तादृशप्रादेशिकत्वञ्च परमात्मनोऽसम्भवदुक्तिकम् । "महतो महीयानि"ति तस्यापरिच्छिन्नत्वमेव श्रूयते । तस्मादाराग्रमात्रोपमितस्य जीवस्यैव दहराकाशत्वमुपपद्यते । तथा सति हृदयपुण्डरीकपरिच्छिन्नत्वमपि-तस्योपपन्नतरमितिचेन् । तदुक्तम् । तत्रोत्तरमुक्तम् । अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशादित्यत्र निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्युपासनार्थमल्पत्वं परमेश्वरेऽविरुद्धम् । "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" (का० १। २। २०) इति श्रुतेस्तस्याणोरप्यणीयस्त्वेन हृदिस्थत्त्वमुपपद्यते। तथा चोपासनार्थं परमात्मनोऽल्पत्वं स्वभावतोपरिमितानन्तमहाविभूतिमतोऽपरिच्छिन्नत्वञ्चाघटितघटनापटीयस्या तच्छक्त्या सर्वमप्युपपद्यते । तस्माद्दहराकाशः परमात्मैव ।

अनुकृतेस्तस्य च । १ । ३ । २२ ।

अनुकृतिरनुकरणम् । मुख्यं यत्तदनुकार्यम्। मुख्यस्याभावे वहु-

पादीयमानं तदनुकरणम्भवति। एवञ्च तस्य जीवस्य दहराकाशब्रह्मानुकृतेश्च हेतोर्न जीवो दहराकाश इत्यर्थो निष्पन्नः। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविशिष्टत्वादिति भावः। अत्रेदं तात्पर्यम्। संसारदशायां कर्ममूलाभिर्जराद्यवस्थाभिस्तिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य जीवस्यानुकार्यब्रह्मोपासनेन तत्प्रसादादाविर्भूतस्वरूपस्याविर्भूतानामपहतपाप्मत्वादिगुणानाञ्च परमात्मस्वाभाविकस्वरूपस्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणानुकृतित्वोपपत्त्याऽनुकर्तृजीवादनुकार्यस्य दहराकाशपरज्योतिषो भेदत्वोपपत्तेर्न तस्य दहराकाशपरमात्मत्वमुपपद्यते। अनुकृतिर्नामानुकार्यस्य साम्यावाप्तिः सैवात्र श्रूयते। "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" (छा० ८। १। ६।) इत्यनुदिनभगवदुपासनजनिततत्प्रसादेन विमुक्तकर्मबन्धस्य जीवस्य परमेश्वरस्येव संकल्पमात्रेण सर्वकामावाप्तिर्भवतीति। सैव च "स यदि पितृलोककामो भवती" त्यादिना महता प्रकरणेनोपरिष्टादुद्घोषिता। तथा चात्र कर्मबन्धविमुक्तस्य मुक्तस्य परमात्मसाम्यावाप्तिरूपायास्तदनुकृतेः स्फुटं श्रवणादनुकार्याद्ब्रह्मणस्तदनुकर्तृजीवस्य भिन्नत्वेन तस्य दहराकाशत्वाभावात्परमात्मन एव दहराकाशत्वमिति।

अपि च स्मर्यते। १। ३। २३।

स्मर्यते चापीत्यन्वयः। "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः॥ सर्गेऽपिनोपजायन्ते प्रलयेन व्यथन्ति च" (गी० १४। २।) इति जीवस्य परमात्मज्ञानपूर्वकतदुपासनेन प्राप्तायास्तत्साधर्म्यरूपायास्तदनुकृतेः स्मरणान्न मुक्तजीवस्यापि दहराकाशत्वमुपपद्यते। साधर्म्यं समानधर्मत्वं धर्माश्चापहतपाप्मत्वादिगुणाः। अयमर्थः। दहरब्रह्मज्ञानपूर्वकतदुपासनेन परज्योतिर्ब्रह्मोपसम्पद्य तद्दर्शनेन कर्मबन्धविनिर्मुक्त आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणको जीवः सर्वलोककामचारो

भवति तदुपलक्षितान् संकल्पादेवेति संकल्पमात्रेण प्राप्तान्सर्वभोगान् भुनक्तीति परमात्मोपासनेन तत्स्वरूपाविर्भावानन्तरं तत्संकल्पात्सर्वकामावाप्तिश्रुतेर्जीवगतसत्यकामत्वादिगुणानां परमात्मप्रदत्वेन जीवस्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनां परमात्मायतत्वमुपपत्तौ जीवसंकल्पस्येषकयूनत्वं जगत्सृष्ट्याद्यकर्तृत्वञ्चान्यथानुपपद्यमानं मुक्तजीवस्य सत्यकामत्वादिगुणानां तदन्यव्यवहारस्य च स्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनां परमात्माधीनत्वमुपपाद्य मुक्तस्य तच्छेषत्वं परमात्मनस्तु शेषित्वं निष्पादयतीति परमात्मशेषभूतस्य बद्धमुक्तोभयावस्थस्य जीवस्य दहराकाशब्रह्मत्वाऽसिद्धेः परमात्मैव दहराकाश इति सिद्धम् ॥

(इति दहराधिकरणम् ।)

(अथ प्रमिताधिकरणम् ।)

शब्दादेव प्रमितः । १ । ३ । २४

काठके श्रूयते—" अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति " ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते एतद्वैतत् " तथा " अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वैतत् " (का. २ । ४ । १२ । १३) इति । तत्र किमयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयमाणो जीव आहोस्वित् परमात्मेति संशयः । तत्र पूर्वः पक्षः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष इत्युक्तश्रुत्या परिमाणकथनाज्जीवात्मैवात्र निश्चीयते । परमात्मनस्त्वङ्गुष्ठमात्रपरिमाणकत्वं कथमपि न सम्भवति । जीवस्य तु श्रुतिस्मृतिषु तथा स्वरूपमुपवर्ण्यते । "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः " (श्वे. ५ । ७) " अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः " (श्वे. ५ । ८) " अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः " (म. भा ३ ।

२९७। १७) इत्यादयः। तस्मादत्राङ्गुष्ठमात्रो जीव इति मातेऽभिधीयते।

शब्दादेव प्रमित इति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽत्र परमात्मैव। कुतः? शब्दात् "ईशानो भूतभव्यस्ये" त्यपरोक्षतया श्रूयमाणशब्दबलादेव। नहि तावज्जीवस्य कर्मपरतन्त्रप्रवृत्तिमतः स्वातन्त्र्येण भूतभव्यस्येशितृत्वं युज्यते। नवा कर्मबन्धविमुक्तस्य मुक्तस्यापि। मुक्तव्यवहारपरश्रौतेषु वाक्येषु तस्य भूतभव्येशानत्वाश्रवणात्। अत एव जगद्व्यापारवर्ज्जमिति जगद्व्यापारस्यापि प्रतिषेध उपपद्यते। एतद्वै तदिति पृष्टस्योत्तरतयानुसन्धानमपि परमेश्वरोपादान एव सङ्गच्छते। पृष्टश्चेह नचिकेतसा ब्रह्मैव। इत्येतद्वै तदिति परमात्मन एव ग्रहणम्।

किमर्थं तर्ह्यपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणोङ्गुष्ठमात्रप्रमितत्वेन परिच्छिन्नत्वव्यपदेश इत्यत्राह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्। १। ३। २५

अपरिच्छिन्नस्यान्तर्यामितया सर्वत्रावस्थितस्यापि परमात्मनः स्वाश्रितजनोपासनासिद्ध्यर्थमेवोपासकहृदयेऽधिष्ठितत्वात्। हृदयस्य चाङ्गुष्ठप्रमाणकत्वं सिद्धमेव तद्गतपरमपुरुषे भगवति समारोप्येदमङ्गुष्ठमात्रप्रमितत्वं तस्योच्यते "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष" इत्यादिवचनैः। शक्तिमति विशेषार्थिनि च शास्त्राणि चरितार्थीभवन्तीति सिद्धान्तान्मनुष्यानधिकृत्यैवशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वान्मनुष्याणामेव परमात्मोपासकत्वसम्भवात्। मनुष्यहृदयस्य च तत्तदङ्गुष्ठप्रमितत्वात्तदपेक्षयेदमभिहितमित्यत्र परमात्मैवाङ्गुष्ठमात्र इति सिद्धम्।

(इति प्रमिताधिकरणम्।)

(अथ देवताधिकरणम्)

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् । १ । ३ । २६ ।

पूर्वं मनुष्यानधिकृत्य शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वान्मनुष्याणां ब्रह्मोपासनेऽधिकार इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गेन देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति संशयो बुद्ध्यारूढो भवति। तत्रायम्पूर्वः पक्षः। नास्ति ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारः । कुतः ? तेषां विग्रहादिप्रतिपादकवचनाश्रवणात् । मन्त्रार्थवादादीनामपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" (यजु. काण्ड. २ प्रश्न. १ अनु १ पं १) इत्यादीनां "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम" इत्यादिविधिवाक्यैकवाक्यतया शेषभूतानां वायुस्तुतिमात्रपराणां वाय्वादिदेवताविग्रहादिसद्भावप्रकाशकत्वाश्रवणात् । करणकलेवरमन्तरेण च ब्रह्मानुध्यानलक्षणोपासनादिसामर्थ्यं न स्यात्। तदतिरेकेण चार्थित्वस्याप्यसम्भवात्सामर्थ्यार्थित्वयोरभावादेव देवादीनां तत्राधिकारो नास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते । तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवादिति । तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः ? सम्भवात् । देवादीनामपि विद्याधिकारकारणत्वयोः सामर्थ्यार्थित्वयोस्सम्भवात् । तत्र सामर्थ्यं देहेन्द्रियादिमतः सम्भवति । तच्च देहेन्द्रियादिमत्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिभिस्तेषामवगम्यते । तत्र "वज्रहस्तः पुरन्दरः" (अष्टक २ प्र. ६ अ. ७ पं. ३४) "तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छत्" (का. २ प्र. ४ अ. १२) इत्यादिकर्मविधिशेषभूतमन्त्रार्थवादेषु स्पष्टमेव विग्रहादिमत्वं देवानां श्रूयते। स्तुतिर्हि स्तोतव्यनिष्ठासाधारणगुणाभिधानेन सम्पद्यते । तथाभूतगुणानामाधारश्च विग्रहादिमानेव स्यात् । नह्येतेषामन्यपरत्वमेष्टव्यम् । कर्मप्रवृत्तये स्तोतव्यार्थसद्भावस्याप्रकाशकत्वात्

कर्मविनियुक्ताश्च मन्त्राः प्रयोगकाल अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन द्रव्यदेवतास्वरूपमुपवर्ण्य विशेषार्थमेव विदधते । न च "अम्यक्सात इन्द्र ऋष्टिः" (ऋ. सं.) सृण्येव जर्फरी तुर्फरीतू " (ऋ. सं.) इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रामाणिकः कश्चिदर्थ एव न बोध्यते । "अधः स्विदासी३दुपरिस्विदासी३द् " (ऋ. सं.) इत्यस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषोवेति वाक्यवत्संदिग्धार्थबोधकत्वादप्रामाण्यमेव मन्त्राणाम् । तथा च कथं देवताविग्रहादिवर्णनस्य साधुत्वमिति वाच्यम् । यास्काचार्येण निरुक्ते तेषां मन्त्राणां सम्यगर्थो निरूपितः । तत्परिचयशून्यैरज्ञातत्वं न मन्त्राणां दोषमावहति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो नपश्यति पुरुषापराधः स भवतीति लौकिकीयं गाथैवात्र प्रसरति । पूर्वतन्त्रेऽप्ययमर्थो वर्णित एव । "सतः परमविज्ञानम्" (जै. सू. १। २। ५०) प्रस्फुट एवार्थो प्रमादादिभिर्न ज्ञायते अतो निरुक्तव्याकरणादिभिश्च धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तथा च " जर्फरी तुर्फरीतू " इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि । " आश्विनं चेदं सूक्तम् " (ऋ. सं.) " अश्विनोः काममप्रा " इति दर्शनात् । द्विवचनान्तश्च तत्रलक्ष्यते । अत एव "जर्फरी भर्त्तारावित्यर्थः । तुर्फरी हन्तारावित्यर्थ इति निरुक्त उक्तम् । एव मम्यक्सा त" इत्यादावपि सङ्गमनीयम् । " अधः स्विदासी३त् " इत्येषो न संशयार्थकः । अपि तु जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः । स्वाचार्यशास्त्रसम्प्रदायरहितैरगम्यत्वमधः स्विदित्यनया वचो भङ्ग्योपन्यस्यते । अयमेवाशयः " क अद्धा वेद " (ऋ. सं.) इत्युपरिष्टान्मन्त्रेषु प्रदर्शितः । प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणं नियमत एव कर्तव्यमित्यदृष्टप्रयोजनकत्वमेव मन्त्राणामित्यपि न, तदर्थप्रत्यायकत्वरूपं दृष्टमपि प्रयोजनमूरिकृतम् । न च दृष्टप्रयोजने न किमपि श्रौतं प्रमाणमुपलभ्यत इति वाच्य म्। " लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् " (जै.

सू. १। २। ५२) इत्यनेन निर्णीतमेव तत् । तथा हि "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इन्द्रो देवता यस्या ऋचः सेयमैन्द्री तया गार्हपत्यमुपतिष्ठेति । अत्रैन्द्रीत्वलिङ्गेनैवोपदेशः । तस्यामृचीन्द्रः प्राधान्येन प्रतिपाद्यतेऽतस्तस्या ऋचः इन्द्रो देवतोपदिश्यते । अत एव चैन्द्र्येति देवतावाचितद्धितान्तनिर्देश उपपद्यते । ततश्चायमुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यमर्थवदिति ज्ञापयति । तस्माद्विवक्षितार्थप्रत्यायकत्वान्मन्त्राणां प्रयोगकालिकमुच्चारणम्भवतीति । एवञ्च मन्त्रेण देवतास्वरूपं स्पष्टमेवाभिधीयत इति नाविदितं वैदिकानामतः प्रकृतमनुसरामः । तथाच "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन् (ऐ.ब्रा.३।८।१) इति वचनं देवताविषयकं मनोध्यानम्प्राविष्करोति । तच्च निर्विशेषायास्तस्या नोपपद्यते । तस्मात्सगुणदेवतायाः कर्मविधावावश्यकत्वम्। फलकामिनाऽनुष्ठीयमानस्य कर्मणः क्षणप्रध्वंसित्वात् कालान्तरभाविनः स्वर्गादिरूपस्य फलस्य च प्रयोजकः कश्चिदपेक्षितः । विधिवाक्यविचारे च कृत्स्नानि कर्माणि स्वोपास्यदेवताप्रधानान्येव । तस्माद्देवानां देहेन्द्रियादिमत्त्वं सम्यगुपपन्नम् ।

तथोपनिषद्भागेऽपि सृष्टिप्रकरण उपासनाप्रकरणे च श्रूयते । सृष्टिप्रकरणे तावत् "सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यारभ्य "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति "तत्तेजोऽसृजत" (छा० ६। २। ३।) इति सर्वमचेतनं तेजोबन्नादिकं सृष्ट्वा "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताऽनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" (छा० ६।३।२।) इति संकल्प्य नामरूपाभिहितं ब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तं भूतजातं चतुर्विधं तत्पूर्वकर्मोचितं तादृशं शरीरं व्याकरोदिति नामरूपव्याकरणश्रुत्यैव देवादीनां विग्रहवत्त्वं निष्पद्यते । देवादीनां देहेन्द्रियादिसम्बन्धकरणस्यैव नामरूपव्याकरणत्वम् । तथाष्टमप्रपाठकेऽपि

छान्दोग्ये "तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः" (छा० ८ । ७ । २) इति श्रुत्या हस्तवत्त्वेन विग्रहादिमत्तया तेषां सामर्थ्यावगमात् । तथा वाल्मीकीये श्रीरामं प्रति ब्रह्मणो वचनादपि ज्ञायते ।

संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेवहि ।
महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः॥ वा.रा. उ. १०४ स. ४।
पद्मे दिव्यार्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्यमामपि ।
प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम्। वा. रा. उ. १०४स. ७।
सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगद्गुरुम् ।
रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥वा. रा. उ.१०४स.८।
ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् ।
रक्षां विधास्यन् भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान्।वा.रा. उ.१०४स.९।

इति नाभ्यामुत्पाद्य मामपि "त्वामुपासे" रक्षां विधत्स्वेति च वाक्यैर्ब्रह्मणः शरीरवत्त्वं श्रीरामोपासकत्वञ्चावगम्यते ।

एवं देवादीनां सदा भोगशालित्वेऽपि भोग्यवस्तूनां क्षयातिशयदोषग्रस्तत्वेन तत्रानित्यत्वबुद्ध्युत्पादेन वैराग्याद्युत्पत्तिपूर्वकनिरतिशयानन्दास्य मोक्षस्यार्थित्वमपि सम्भवत्येव ।

तथा बृहदारण्यके "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" (बृ. १। ४। १०) इति देवानां ब्रह्मविद्याफलान्तं विद्यावत्त्वं श्रूयते । एवञ्च तेषां ब्रह्मविद्याफलवतां कैमुत्यन्यायेनैव ब्रह्मविद्याधिकारित्वोपपत्तेरिति । २६

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्ते दर्शनात्।१। ३।२७।

ननु ब्रह्मविद्याधिकारित्वनिष्पत्तये देवादीनां विग्रहादिमत्त्वं सप्रमाणमभ्युपगतम् । तथा सति कर्मणि विरोधः सम्पद्यते । कुतः ?

विग्रहवत्त्वे तेषां यागादौ कर्मणि "इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ" (यजु० आरण प्र० १ अ. १२) इत्यादिनाऽहूतस्य तस्यैकस्य युगपदनेकयागेषु सन्निधानाऽनुपपत्तेरिति कर्मणि देवताया उपकारकत्व-विरोध इति चेन्न। कुतः? अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्। सौभर्यादीनां योगशक्तिभाजां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिदर्शनात् देवादीनां प्रभूत-शक्तिमतां युगपदनेकशरीरधारणत्वोपपत्तेः। अथ वा प्रतिपत्तिरङ्ग-भावस्तस्य लोके दर्शनात्। यथाऽनेकैश्छात्रैर्युगपन्नमस्कुर्वाणैरेकोपि-गुरुर्नमस्क्रियमाणो दृश्यते। एवमेकां सविग्रहामेव देवतामुद्दिश्य युगपत्सर्वे हवींषि त्यक्ष्यन्तीत्यतः कर्मणि देवताया उपकारकत्वे न कश्चिद्विरोधः। २७

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्।१।३।२८।

विरोध इत्यनुवर्तते। ननु निरुक्तहेतोर्देवादीनां विग्रहादिमत्त्वेऽ-भ्युपगम्यमाने न स्यात्कर्मणि कश्चिद्विरोधः। किन्तु देवादिवाचके शब्दे तु विरोधः स्यादेव। अर्थानामनित्यत्वेन तदसम्बन्धात्। अय म्भावः। "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम्" (जै. सू. १। १। ५) इत्यादिसूत्रे "औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूम" इति शबरस्वामिन आहुस्तथा च शब्दस्यार्थेन सम्बन्धो नित्य एवेति मतम्। सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वेन सम्बन्ध्यन्धीनमेव तस्य नित्यत्वं वाच्यम्। तथा च शब्दस्य तद्वाच्यस्य च प्राङ्नित्यत्वं स्थिरीकृत्यैवान्वयस्य तत्त्वं परिक्षणीयं भवेन्नेतरथा। तदिदानीं देवादीनां विग्रहवत्त्वेन सावयवत्त्वादिन्द्रादिरूपार्थस्य घटादिवदनित्यत्वमवर्जनीयं स्यात्। तथा सत्यनित्येनार्थेन नित्यस्य तद्वाचकरूपस्य शब्दस्य सम्बद्धुमश-क्यत्वादाम्नायशब्देऽन्वये च नित्यतया यत्प्रामाण्यं व्यवस्थितं तस्य विरोधः सुतरामापद्येतेतिचेन्न। अतः प्रभवात्। त्रैकालिकसम्बन्ध-विशिष्टाद्वैदिकेन्द्रादिशब्दादेव पुनरिन्द्राद्यर्थसमूहस्योत्पत्तेः।

अयमत्र निर्णयः । गवादिशब्दानां न केवलं व्यक्तिमात्रवाचकत्वम् । व्यक्तीनामानन्त्येनानन्तशक्तिकल्पने गौरवात् । एकत्र व्युत्पत्तिग्रहे तु व्यक्त्यन्तरबोधाऽसम्भवात् । न वा विशिष्टाभिधायित्वम् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वनियमान्नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामतीति न्यायादाकृतावेवशक्तिः । गोत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वापेक्षया शक्यत्वस्यैव लाघवाच्च । तुल्यवित्तिवेद्यत्त्वादेव व्यक्तिबोधसम्भवः । तथा च जैमिनीयं सूत्रम् " आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् " (१ । ३ । १० । ३३) इति । एवं स्थिते चेन्द्रादिरूपार्थानामुत्पत्तिमत्त्वेऽपि न वैदिकेन्द्रादिशब्दानामनित्यत्वम् । अपि त्वाकृतीनां नित्यतया तदभिधायिनां तेषां नित्यत्वमेवेति न काप्यनुपपत्तिः । सर्गादौ हि परमात्मप्रसादात्प्रतिभासितवेदः प्रजापतिर्विनष्टास्विन्द्रादिव्यक्तिषु तत्तदाकृतिवाचकानविनाशिन एवेन्द्रादिवैदिकाञ्छब्दान्हृदिस्थानाकलयन् प्राक्कल्पीयांस्तदर्थांश्च मनस्याकृतयन् गतकल्पीयाकारा एवेन्द्रादिव्यक्तीः समुत्पादयति । जगतः प्रवाहपरम्परयानादित्वादिदमुपपद्यते। उक्तार्थे प्रमाणाकाङ्क्षायामाह-प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति। प्रामाण्ये स्वातन्त्र्यात्प्रत्यक्षं श्रुतिः श्रुत्यपेक्षप्रामाण्यकत्त्वाच्चानुमानं स्मृतिः । ताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः ताभ्यां शब्दपूर्वा सृष्टिरवगम्यते । तथा हि "वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सतासती प्रजापतिः" "स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत" (तै. ब्रा. २ । २ । ४ । २२) " एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभिसौभगे " त्येतन्मन्त्रस्थपदैः स्मारं स्मारं ब्रह्मा देवादीनसृजत् । तथा चेयं श्रुतिः । "एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा" इति तथा " स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् " (बृ. १ । २ । ४) उपरि निर्दिष्टायाः श्रुते-

रर्थस्तु । एत इत्यस्य पदस्यार्थाकारं स्मृत्वेन्द्रियाधिष्ठातृदेवानसृजत्। असृग्रशब्दार्थाकारं स्मृत्वाऽसृक्छब्दवाच्यरुधिरप्रधानदेहरमणान्म-नुष्यानसृजदित्यादिरवगन्तव्यः । तथा स्मृतिरपि—

अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ ॥
सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ म. अ. १ । २१।
नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रवर्तनम् ।
वेद शब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः । वि.पु. १.५।६३

पूर्वं वैदिकानेव "सौर्यं चरु निर्वपेत्" "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति" "सारस्वतं चरूम्" "खादिरो यूपो भवति" इत्यादि-शब्दान् संस्मृत्य नामरूपकृत्यानि कृतवान् प्रजापतिरित्यादिरर्थः । अतो वैदिकशब्देभ्य एव देवादिसृष्टिकरणाद्देवादिसृष्टिहेतुत्वेन तेषां सार्थक्याद्देवादीनां विग्रहवत्त्वेऽपि न वेदस्यानित्यत्वप्रयोजकः कश्चि-च्छब्देऽपि विरोधः । २८

अत एव च नित्यत्वम् । १ । ३ । २९

यतो वैदिकेभ्य इन्द्रादिशब्देभ्यस्तदाकृतिं प्रजापतिर्मनसि स-म्प्रधार्य तत्तदर्थांश्च संस्मृत्य सृष्टिं करोति । तत एव "नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यः" (आरण. प्र. ७. अ. १) "अयं सो अग्निरिति वि-श्वामित्रस्य सूक्तं भवति" (यजु. का. ५. प्र. २. अ. ३) इत्यादौ विश्वामित्रादीनां प्रतीयमानानां नित्याकृतिमवगम्य तत्सम्पादने वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते । अयम्भावः । प्रजापतिस्तावदादौ सम्प्र-दायप्रवर्तकानामृषीणामाकृतिमवधार्य तच्छक्तियुक्ताँस्तदाकारानेव समुत्पाद्य तत्तन्मन्त्रादिप्रवर्तने तानेवर्षीन् प्रेरयति । तेऽपि स्वाधि-कारोचितं सामर्थ्यमवाप्य पूर्ववद्वेदांश्चाधीत्य तथैव स्वरवर्णानुपूर्वीयु-

क्तान्साम्प्रदायिकान्मन्त्रान् संस्थापयन्ति । अतस्तेषां मन्त्रकृत्वं वेदानाञ्च नित्यत्वं सम्यगुपपद्यते ।

नच वेदानां पुरुषोच्चरितत्वाच्च पौरुषेयत्वम् "सतपोऽतप्यत" "तेभ्यस्तपस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त" इत्यादिश्रुतेश्च कार्यत्वमिति वाच्यम् । न केवलं पुरुषोच्चरितत्वमात्रेण पौरुषेयत्वम् । श्वासप्रश्वासयोः सुषुप्तिकालयोः पौरुषेयत्वव्यवहाराभावात् । किन्तु प्रज्ञापूर्वकत्वेनैव तत्त्वं वाच्यम् । वेदास्तु निश्वासवदेवास्य परमात्मनः सकाशात्प्रादुर्भवन्ति । तथा च श्रुतिः । "अस्य महतोभूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यादिरिति । तथा चानायासादेव तेषां प्रादुर्भावाच्च पौरुषेयत्वम् नवा कार्यत्वम् । "वाचा विरूप नित्यया" (तै. सं. २ । ६ । ११) इति श्रुत्या च नित्यत्वस्य स्पष्टमभिधानादिति स्पष्टीकृतं चैतत्पूर्वतन्त्रे "उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम्" (जै. सु. १ । १ । २९) इति सूत्रे । एतच्च तत एवावगन्तव्यमतोत्र सङ्क्षेपः ।

समाननामरूपत्वाच्चावृतावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च । १ । ३ । ३०

नन्वेवमवान्तरप्रलये सतीन्द्रादिव्यक्तीर्वेदशब्देभ्य एव प्रजापतिस्संस्मृत्य तत्तदर्थांश्चावगम्य विरचयेत् तथा सृष्टौ वेदनित्यत्वमप्युद्यते परं प्राकृतप्रलये तु भूराद्यखिललोकतत्कारणीभूतमहदहङ्कारादिनां समेषां विनष्टत्वात्तदानींस्रष्टुरप्यभावात्कथं वेदशब्देभ्यो जगद्रचनावैचित्र्यम् ? कथन्तरां विनिष्टस्य वेदस्य नित्यत्वम् ? तथा च कथं वेदशब्दपूर्वकत्वं सृष्टेः स्यादिति शङ्कायामाह—समानेत्यादिकम् । प्राकृतप्रलयावसाने पुनर्जगत्सृष्ट्यावृत्तावपि न कश्चिद्विरोधः । कुतः ? सृज्यानां पूर्वोक्तसमाननामरूपत्वात् । आदिसर्गेऽपि परमात्मा स्वस्मिंल्लीनस्य जगतः पूर्वसंस्थानं स्मरन् "बहु स्याम् प्रजायेय"

(छा० ६। २। ३)' इति संकल्प्याखिलचिदचिद्रूपं जगत्सूक्ष्मरूपेणावस्थितं यत्तन्महदादिब्रह्माण्डं चतुर्मुखान्तं यथापूर्वं सृष्ट्वा प्राक्कल्पीयस्वरवर्णानुपूर्वीमतो वेदाननादिसिद्धानेव प्रकटीकृत्य हिरण्यगर्भायोपदिश्य देवाद्याकारजगत्सर्गं यथापूर्वं नियुज्य तदन्तर्यामिस्वरूपेण स्वयमवस्थायाखिलजगन्मण्डले व्याप्नोति। सत्कार्यवादमभ्युगच्छतामयं वैदिकः पन्थाः। गतकल्पीयवेदस्य तादृशानुपूर्वीमत एवास्यां सृष्टावपि संस्मृत्योपदिष्टत्वादपौरुषेयत्वमप्यक्षतम्। अपरिमितानन्तशक्तिमतः परमात्मनः कारणत्वे सर्वमिदमुपपद्यते। एतत्सर्वं श्रुतिस्मृतिभिश्चावगम्यत इत्याह—दर्शनात्स्मृतेश्चेति दर्शनं श्रुतिः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" (तै. २। ६।) यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" (श्वे. ६। १८।) इति श्रुतिर्ब्रह्माणमुत्पाद्य तस्मै वेदानुपदिशतीत्यर्थं स्पष्टमाह। तथा "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" (ऋ. सं. १० । १९० । ३) इति श्रुतिर्यथा पूर्वं प्रलयात्पूर्वं सृष्टौ यथा सूर्यचन्द्रमसादि सर्वं जगदासीत्तथैवोत्तरसृष्टौ तत्सर्वमकल्पयद्ब्रह्मेत्यभिधत्ते। तथा "तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत। तस्मिन्पद्मे महाभाग ? वेदवेदाङ्गपारगः। ब्रह्मोत्पन्नस्स तेनोक्तः प्रजा सृज महामतेः इत्याद्याः स्मृतयः।

एवं श्रीवाल्मीकीये।

"संक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि।
महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः। वा. रा. उ. स. १०४।४।

पद्मे दिव्यार्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्यमामपि।
प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम्। वा.रा.उ.स. १०४।७।

सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगद्गुरुम्।
रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान्। वा.रा.उ.स. १०४।८।

ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् ।
रक्षां विधास्यन् भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् । वा.रा.उ.स. १०४।९।
आदित्यां वीर्यवान् गर्भः भ्रातृणां हर्षवर्धनः ।
समुत्पन्नेषु कार्येषु तेषां साह्याय कल्पसे । वा.रा.उ.स. १०४।१०।
सत्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतांवर ।
रावणस्य वधाकांक्षी मानुषेषु मनो दधाः । वा.रा.स.उ. १०४।११।

इत्येवं महता प्रकरणेनोक्तम् । तदर्थश्च प्राकृतमलयान्त आदिसर्गार्थं त्वं महार्णवे शयानस्सन् नारायणसंज्ञामवाप्य नाभ्यां मामुत्पाद्य प्राजापत्यं सर्वं कर्म मयि निवेश्य ततस्त्वदुपासकेन मया प्रजारक्षणार्थं प्रार्थितो विष्ण्वादिरूपेणात्राविर्भूय तद्रूपेणावध्यस्य रावणस्यवधाकांक्षी त्वं मानुषेषु मनो दधाः । स्वेनैव सनातनेन रूपेणाविर्भूतोसीति श्रीरामं प्रति ब्रह्मणो वचनाच्च परमात्मनियोगपूर्वकमेवप्रजापतेर्व्यापार तत्कर्तृकश्चेदमिन्द्रादिरूपं जगदित्यवगम्यते।

एवमन्याः स्मृतयोऽप्याहुः ।

ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
तथा नियोगयोग्यानि ह्यन्येषामपि सोऽकरोत् । वि.पु. १।५।६४।
यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नामरूपाणि पर्य्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु । वि. पु. १।५।६५।
करोत्येवं विधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।
सिसृक्षाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः । वि. पु. १।५।६६।

एवमनेकश्रुतिस्मृतिप्रमाणाद्देवादीनामप्यर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्तेषामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्तीति सिद्धम् ।

(इति देवताधिकरणम् ।)

(अथमध्वधिकरणम्)

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः । १ । ३ । ३१

ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकार इति सामान्येन प्राक् चिन्तितम् । परं यत्र मध्वादिषु विद्यास्वेकस्या देवताया उपास्यत्वं तस्या एव चोपासकत्वमिति श्रूयते तत्र तासामनधिकार इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः ? असम्भवात् ।

"असौ वा आदित्यो देवमधु" (छा. ३ । १ । १) इत्यादावादित्यादीनामेव देवमधुत्वादुपास्यत्वं तेषामेव च देवतात्वादुपासकत्वमित्येकस्यैवोभयरूपत्वं न सम्भवति । विरुद्धत्वात् । न हि प्राप्यस्य प्रापकत्वं कचिदपि दृष्टचरम् । मनुष्यादीनान्तूपासकत्वं फलावाप्तये सम्भवतीति मध्वादिविद्यासु नास्ति देवादीनामधिकार इति जैमिनेराचार्यस्यमतम् । मध्वादिष्वित्यादिपदेन यासु विद्यासु देवानामुपास्यत्वं प्रतीयते "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" (छा. ३ । ११ । १) इत्येवमाद्यास्तुताः सर्वा गृह्यन्त इति । ३१

ज्योतिषि भावाच्च । १ । ३ । ३२ ।

"तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होऽपासतेऽमृतम्" (बृ. ६ । ४ । १४) इति ज्योतिषां ज्योतिषि परस्मिन् ब्रह्मणि देवानामुपासनायाः सद्भावाच्च परब्रह्मोपासकानां सूर्याद्युपासनानुपपत्तेर्नास्ति देवानां मध्वादिविद्यास्वधिकार इति पुर्वोदितस्य जैमिनेर्मतम् ।

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि । १ । ३ । ३३ ।

तु शब्दः पुर्वपक्षं व्यावर्तयति । मध्वादिविद्यास्वपि तदुपासकानामादित्यवस्वादीनां देवानामधिकारभावं भगवान् बादरायणाचार्यो मन्यते । हि यस्मादादित्यवस्वादीनामपि स्वान्तर्यामिपरमात्मोपा-

सनजन्यादित्यादिप्राप्तिपूर्वकमस्त्येव परब्रह्मणः प्राप्तिकामना। "स यावदादित्यः पुरस्तादेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता" (छा० ३। ६। ४) इति वस्वाद्याधिपत्यस्वाराज्यस्य सूर्योदयास्तप्रदेशपर्यन्तत्वश्रवणात्। वस्वादीनां भोग्यस्य परिमितत्वेन सातिशयत्वेन च ततोऽपि विरागपूर्वकं निरवधिकनिरतिशयानन्दावाप्तये ब्रह्मप्राप्तीच्छया तदुपासनेन कल्पान्तरे वस्वादित्वं प्राप्य तदन्ते परब्रह्मप्राप्त्यवगमात्। तस्मादत्र कार्यकारणोभयावस्थब्रह्मोपासनमेव विधीयते। "अथ तत उर्ध्व उदेत्य" (छा. ३। ११। १) इत्यतः प्राक्कार्यावस्थस्य तद्वाक्येन च कारणावस्थस्य ब्रह्मण एवोपास्यत्वमुपदिश्यते। एवं "एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद" (छा. ३। ११। ३) इत्यनेन समग्राया मधुविद्याया ब्रह्मोपनिषत्त्वश्रवणाद्ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्ततत्फलस्य श्रवणाच्चादित्यांशस्य विधीयमानमुपासनं ब्रह्मण एवेति निश्चीयते। तथा सति "तं देवा ज्योतिरित्यस्यापि सामञ्जस्यम्। तस्मादस्त्येव मध्वादिषु विद्यासु देवादीनामप्यधिकार इति सिद्धम्।

इति मध्वाधिकरणम्।

(अथापशूद्राधिकरणम्।)

उक्तं ह्येतन्मनुष्याणां देवादीनाञ्च ब्रह्मविद्यायामधिकार इति। इदानीं शूद्रस्यापि मनुष्यत्वाविशेषात्तस्याप्यधिकारः स्यान्न केवलं त्रैवर्णिकस्यैवेतीमां शंकामपाकर्तुमधिकरणमिदमारभ्यते।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि १। ३। ३४

यथा किलार्थित्वसामर्थ्ययोः सत्त्वात्त्रैवर्णिकानां मनुष्याणां देवादीनाञ्चाधिकारस्तथैव शूद्रस्याप्यधिकारो ब्रह्मविद्यायां तस्या

तस्यापि तत्सम्भवात् । किञ्च "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" ( ) इति कर्मणि निषेधवत् "शूद्रो ब्रह्मविद्यायामनवक्लृप्तः" इति विशेषेण निषेधस्याश्रुतत्वात् । वेदाध्ययनसाध्याहवनीयाद्यभावेनाग्निसाध्यकर्मानधिकारेऽपि ब्रह्मोपासनस्य मनोमात्रनिर्वर्त्यत्वेन शूद्रस्यापि देवादिवदेवाधिकारस्य सम्भवात् । नचानधीतवेदान्तस्यानवगतोपासनक्रियाकलापस्य कथमुपासनेऽपि प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । वेदान्ताद्यध्ययनाभावेऽपीतिहासपुराणश्रवणादिभिरप्युपासनावगतेस्तत्सामर्थ्यस्य सम्भवात् । इतिहासादिश्रवणन्तु शूद्रस्यापि सम्भवति । तथाच भारते "श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः" (शा. मो.) इति । अर्थित्वन्तु परमपुरुषार्थलक्षणनिरतिशयानन्दे मोक्षे कस्य नाम चेतनावतो न भवेत् । दृश्यतेऽपिचेतिहासपुराणेषु विदुरादीनां ब्रह्मनिष्ठत्वम् । एवं छान्दोग्यश्रुतावपि संवर्गविद्यायां ब्रह्मविद्याधिकारः शूद्रस्याप्यवगम्यते । "अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु" (छा. ४ । २ । ३) इति जानश्रुतिं शूद्रशब्देनामन्त्र्य तम्प्रति ब्रह्मविद्योपदेशश्रवणाच्छूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायामधिकार इति प्राप्ते ।

अभिधीयते । न हि शूद्रस्योपनयनाभावेनानधीतवेदस्य वेदवाक्यविचारसाध्यब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । उपासनस्य मनोमात्रनिर्वर्त्यत्वेऽप्यनधीतवेदस्य शूद्रस्य वेदवाक्यविचारैकलभ्यब्रह्मस्वरूपतदुपासनोपाययाथात्म्यज्ञानासम्भवेन शास्त्रीयसामर्थ्याभावात् । न चैवं सति देवानामप्यनधिकार इति वाच्यम् । तेषां स्वयं प्रभातवेदत्वान्न दोष इति ब्रूमः । ब्रह्मविद्यायाश्च "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" (बृ. ३ । ९ । २६) इत्युपनिषद्रूपवेदान्तभागैकगम्यत्वश्रवणात् । "नावेदविन्मनुते तम्बृहन्तम्" इत्याम्नायानधिगतवतो ब्रह्मयाथात्म्यज्ञाननिषेधाच्च । यत्तूक्तमितिहासपुराणश्रवणादिभिः

सामर्थ्यं ब्रह्मविद्यायां भविष्यति शूद्राणाम् । तदपि न । इतिहासादेः श्रवणस्य केवलं दुरितनिवर्तकत्वेन ब्रह्मविषयकयथार्थज्ञानाजनकत्वात् । दुरधिगमवेदार्थविशदीकरणैकप्रयोजनप्रवृत्तयोरितिहासपुराणयोरपि वैदिकाधिकारानुगुण्येनैव ब्रह्मोपासनसामर्थ्यम् न तु स्वातन्त्र्येणेति । विदुरप्रभृतीनान्तु जन्मान्तरवासनया ज्ञानलाभाद्ब्रह्मनिष्ठत्वम् ।

श्रीभगवद्गीताया ब्रह्मविद्यात्वेऽपि "इदन्ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यम्" (गी. १८ । ६७) इति तपोऽधिकाररहितं शूद्रम्प्रति तदुपदेशवर्ज्जनात् ।

य इदं परमं गुह्यं, मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परांकृत्त्वा मामेवैतिन संशयः । गी. १८ । ६८ ।

इति भगवद्भक्तेषुतदभिधानस्योपदेशाच्च । श्रुतावपि " अह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु " आजहारेमाश्शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथाः" (छा. ४ । २ । ५) इतीदं गवादिरूपं धनं तवैवास्तु नापेक्षितमित्यर्थः । अनेनैव द्वारेणे सेवनादिकमन्तरेण त्वद्वाञ्छितमिदं ब्रह्मोपदेशवाक्यमालापयिष्यसीतिभावः । अत्र शूद्रेत्यामन्त्रणमपि न चतुर्थवर्णाभिप्रायेण । किन्तु हंसोक्तात्मानादरश्रवणादस्य जानश्रुतेः शुग् संजाता । तदैव हंसकृतात्मानादरकाले रैक्कम्प्रत्याद्रवणात् । स च रैकर्षिस्तस्याद्रवणं शोकेनाभूदिति स्वयोगबलेनावगम्य तदेव हेतूकृत्य स्वसर्वज्ञत्वज्ञापनाय शूद्रेत्यामन्त्रितवान् न चातुर्थिकवर्णतयेति स्पष्टमेवावगम्यते । शूद्रशब्दश्च शोकार्थकशुज्धातोरौणादिके " शुचेर्दश्च " (उ. सू. सं. १८६) इति रकि चस्य दत्वे दीर्घे च शोचतीति शूद्र इति व्युत्पत्तिको निष्पद्यते । तस्मै "वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति" (छा. ४ । ३ १) इत्यादिकमुपदिदेश ।। यतः शोकेन जानश्रुतीरैक्कम्प्रति दुद्राव तत एव शूद्रइति तेनोक्त न चतुर्थवर्णापेक्षयेति ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् १।३।३५।

इतश्च न जानश्रुतिर्जातिशूद्रः। कुतः ? उपक्रमवाक्य एव क्षत्रियत्वावगतेः। "जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस" (छा. ४।१।१।) इत्युपक्रम एव श्रद्धादायित्वबहुपकान्नदायित्वरूपक्षत्रियधर्मप्रतीतेः। एवं "स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाचे" ति क्षतृप्रेषणात् गोनिष्करथकन्यादिदानाच्च क्षत्रियत्वमवगम्यते न शूद्रत्वम्। एवमुपक्रमवाक्यगतानि क्षत्रियत्वसाधकानि लिङ्गान्युक्त्वोपसंहारवाक्यस्थान्यपि तानि दर्शयति। उत्तरत्र चैत्ररथेनेत्यादिना। जानश्रुतिः क्षत्रिय एव। कुतः ? उत्तरत्र संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेन प्रसिद्धक्षत्रियेणाभिप्रतारिसंज्ञकेन सह समभिव्याहारात्मकलिङ्गात्। प्रायेण सहचारः सजातीयानामेव भवतीतिभावः। संवर्गविद्यावसाने श्रूयते—"अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे" (छा. ४।५।३।) इति। अत्राभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं कापेयसाहचर्यादवगम्यते। कापेय योगश्चोपात्तवाक्येभिलक्ष्यत एव। एवं "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्" (ताण्ड्यब्रा. २०।१२।५) इत्यस्याञ्च श्रुतौ कापेयानां चित्ररथपुरोहितत्वं प्रसिद्धम्। एतेन द्विरात्रेणेत्यर्थः। प्रायेण समानान्वया एव समानान्वयानां याजका भवन्तीति कापेयस्य चित्ररथपुरोहितस्य संयोगादभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वमवगम्यते। भवत्वभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वेऽपि कथं क्षत्रियत्वमितिचेत्तदुच्यते। "तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायत" (शतपथ. ११।५।३।१३)इति श्रुतौ तत्क्षत्रियत्वस्य प्रसिद्धत्वात्। तदेवमभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वे निश्चिते तेन सह समानविद्यायां पठितत्वरूपलिङ्गाज्जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं निर्विवादसिद्धम्। ३५

इतोऽपि न जातिशूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्याह—

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च । १ । ३ । ३६ ।

पूर्वत्रासामर्थ्यान्नाधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति युक्त्यादिभिस्समर्थितमिदानीन्तु ब्रह्मविद्याङ्गोपनयनाभावान्न तत्राधिकार इत्युच्यते। "तं होपनिन्ये" (श्रा० श्रौ०) "उप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय" (छा० ४ । ४ । ५) इत्येवमादिषु विद्याङ्गोपनयनादिसंस्कारपरामर्शात् । "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति" (मनु० १० । १२६) "शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च संस्कारमर्हति" (गौत० १० अ० ९ सू०) इत्यादिना तदभावाभिलापाच्चोपनयनादिसंस्काराभावाभिलापात्कथनाच्चेत्यर्थः । ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । १ । ३ । ३७ ।

तस्य शूद्रत्वस्याभावनिर्धारणे सत्येव जाबालम्प्रति गौतमस्य विद्योपदेशप्रवृत्तेश्च "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये" (छा० ४ । ४ । ५) इति न शूद्रस्य विद्यायामधिकारः।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । १ । ३ । ३८ ।

इतोऽपि नाधिकारः शूद्रस्य । यतस्तस्य वेदश्रवणतदध्ययनतदर्थज्ञानतदनुष्ठानप्रतिषेधः स्मर्यते । तत्र श्रवणप्रतिषेधः—"अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वोच्छेदो धारणे शरीरभेदः" (गौतमस्मृ० २ । १२ । ३) इति । अध्ययनप्रतिषेधोऽपि "पद्यु ह वा एतच्छ्मशानंयच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यमि"ति। "न शूद्राय मतिं दद्यात्" "न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्" (मनुस्मृ० ४ । ८०) इत्यर्थज्ञानप्रतिषेधः। एवं "द्विजातीनामध्ययनमिज्यादान" मित्यनेन तदर्थानुष्ठानस्यापि प्रतिषेधात् । दानशब्दोत्र नित्यदानपरो नैमित्तिकदाने शूद्रस्याप्यधिकारात् । विदुरधर्मव्याधादीनान्तु पूर्वजन्मानुष्ठितश्रवणादिना

स्वतो भगवदुपासनारूपज्ञानोत्पादान्न विरोधः। तस्मान्नाधिकारो शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामिति सिद्धम्। ३८

(इत्यपशूद्राधिकरणम्।)

(अथ कम्पनाधिकरणम्।)

कम्पनात्। १। ३। ३९।

एवं प्रासङ्गिकमधिकारविचारं परिसमाप्य प्रकृतमेव वाक्यार्थविचारं प्रवर्तयति। तत्र काठके श्रूयते—"यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम्। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति" (का० २। ३। २) इति तत्र संशयः। किं प्राणशब्देन मुख्यः प्राण उच्यत आहोस्विज्जगत्कारणं ब्रह्मेति। किं युक्तम्? प्राणश्रुतिबलान्मुख्य प्राण एव। कुतः? एजृ कम्पन इत्यस्माद्धातोरेजतीति रूपम्। कम्पनधर्मश्च वायोरेव दृष्टः। वज्रमिति चाशनेः प्रसिद्धिः। तथा च वायुर्यदा पर्जन्यप्रापकतया तिष्ठति विद्युदशनयः स्वभावादेव सम्भवन्ति। इति वायोर्महत्त्वमत्र प्रतिपाद्यमानत्वात्प्राण एवोक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते। अस्मिन्वाक्ये परमात्माऽसाधारणलिङ्गानां सर्वचेष्टाहेतुत्वसर्वोत्पादकत्ववाय्वादिभयजनकत्वमोक्षप्रदत्वादीनां श्रवणात्प्राणशब्दाभिहितः परमात्मैव। कुतः? कम्पनात्। मुख्यप्राणादिसहितस्य कृत्स्नस्य जगतः कम्पनात्। जीवनादिचेष्टाहेतुत्वात्। "यस्य प्राणः शरीरम्" (बृ० ३। ७। १५) इति श्रुतिः शरीरिणः परमात्मन आयत्ताश्शरीररूपप्राणस्य स्वरूपस्थितिप्रवृत्तीराह। तथा "प्राणस्य प्राणम्" (बृ० ४। ४। १८) इत्यनया श्रुत्या मुख्यप्राणस्यापि प्राणम्ब्रह्मेत्युच्यते। एवं "न प्राणेन नापाणेन मर्त्यो जीवति कश्चनः। इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" (का० २। ४। ५) इति प्राणापानयोः सर्वजगच्चेष्टाहेतुत्वम्प्रतिषि-

ध्य परमात्मन एव तदिति स्पष्टमभिहितम् । किञ्चास्य वाक्यस्य पूर्वं "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृत मुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन एतद्वै तत्" (का० २ । ६ । १) इति मन्त्रे ब्रह्म-पदश्रवणादत्र प्राणपदाभिहितः परमात्मैव । उत्तरत्रापि "भयाद-स्याग्निस्तपति भयात्तपतिसूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" (कां० २ । ६ । ३) इति श्रूयते । अस्य ब्रह्मणो भयाद-ग्न्यादयः स्वस्वव्यापारे नियमेनानुवर्तन्ते राज्ञो भयाद्भृत्यादयो यथा। तथा च कम्पनवाक्यपूर्वोत्तरवाक्ययोर्ब्रह्मपरत्वदर्शनात्तयोर्मध्यगत-स्यापि संदंशपतितन्यायेन ब्रह्मपरत्वमभ्युपेयम् । तस्मादेतद्वाक्यं जगत्कारणोपास्यब्रह्मपरमिति सिद्धम् । ३९

(इति कम्पनाधिकरणम् ।)

(अथ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ।)

ज्योतिर्दर्शनात् । १ । ३ । ४० ।

छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यायां श्रूयते–"एवमेवैष सम्प्रसादोऽ-स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" (छा० ८ । १२ । ३) इत्यादि । तंत्र संशयः । किमत्र ज्योतिःशब्देन सूर्यादितेज उच्यत आहोस्विद्ब्रह्मेति । किं युक्तम् ? सूर्यादितेज एव प्रसिद्धत्वात् । यथा "यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" (छा० ३ । १३ । ७) इत्यादौ प्रकरणादिना ज्योतिः शब्दो ब्रह्मणि वर्तते तथाऽत्रप्रकरणादिकं किमपि ब्रह्माभिधायकं गमकं नास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

परमात्मैव ज्योतिःशब्दाभिहितः । कुतः ? दर्शनात् । उपक्रम-वाक्ये "एष आत्माऽपहतपाप्मा" (छा० ८ । ७ । १) इति ब्रह्मणः श्रवणात् । प्रकृतवाक्येऽपि "परं ज्योतिः" इति ज्योतिषः परत्वं

"उत्तमः पुरुषः" इति च पुरुषोत्तमत्वं परमात्मन एव सम्भवति। "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" (का० २। ५। १५) इति श्रुत्या सूर्यचन्द्रादीनामपि स एव प्रकाशक इति तस्यैव परज्योतिःस्वरूपत्वम्। एवं "अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते" (छा० ३। १३। ७) "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" (बृ० ६। ४। १६) इत्येवमादिषु ब्रह्मण एव ज्योतिः शब्दवाच्यत्वदर्शनादिति। तस्मादत्र ज्योतिः पदेनाऽभिधेयम्ब्रह्मैवेति सिद्धम्। ४०

(इति ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्।)

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्। १। ३। ४१।

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" (छा० ८। १०। १) इतिछान्दोग्ये समाम्नायते। तत्र सन्देहः। किमत्राकाशपदाभिधेयो भूताकाश उत मुक्तात्मा, आहोस्वित्परमात्मेति। किं युक्तम्? रूढ्या भूताकाशः। नामरूपयोर्निर्वहणमपि तस्यावकाशदानेन सम्भवत्येव। मुक्तात्मा वा स्यात्। कुतः? "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि" (छा० ८। १३। १) इति पूर्वं मुक्तात्मन एव प्रकृतत्वात्। तस्यैव च नामरूपविनिर्मुक्तस्य "ते यदन्तरा" इत्यभिहितत्वात्। पूर्वावस्थायां नामरूपनिर्वहणमपि तस्य सम्भवत्येवेति प्राप्तेऽभिधीयते।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति। आकाशः परमात्मा। "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता" (छा० ८। १४। १)

“ते यदन्तरा” “तद्ब्रह्म” इत्यादि निर्देशादस्याकाशस्य नामरूप-भिन्नत्वार्थान्तरत्वव्यपदेशात् । नामरूपभिन्नत्वेन ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्च । नहि नामरूपान्तःपातिनो भूताकाशस्य नामरूपार्थान्तरत्वमुपपद्यते । तथा “तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत” (बृ० १ । ४ । ७) “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा० ६। ३। २) इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टस्य परमात्मनिष्ठनामरूपनिर्वोढृत्वरूपस्य जगद्व्यापारस्य “जगद्व्यापारवर्ज्ज” मिति मुक्तानां प्रतिषेधात् । बद्धानान्तु स्वयं कर्मपरवशानां नामरूपभजमानत्वान्नात्रत्याकाशपदबोद्ध्यत्वं भूताकाशस्य नापि बद्धमुक्तोभयावस्थस्य प्रत्यगात्मनस्सम्भवति । अपि तु तन्निर्वोढृत्वं परमात्मन एव । यदुक्तं “अश्व इव रोमाणी”ति श्रुत्यनन्तरमस्य वाक्यस्योक्तत्वादत्र मुक्तात्मैवाकाशपदग्राह्य इति । तन्न, ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति ब्रह्मलोकपदवाच्यपरब्रह्मणोऽनन्तरमेवाभिहितत्वात् । आदिशब्देन “तद्ब्रह्म” “तदमृत” मित्याद्युक्तो ब्रह्मत्वादिव्यपदेशो ज्ञेय इति ।

“नन्वयमात्मा ब्रह्म” “तत्त्वमसि” “नेह नानास्ति किञ्चने” त्येवमादिभिः श्रुतिभिर्जीवपरमात्मनोरैक्योपदेशान्नानात्वनिषेधेन द्वैतप्रतिषेधान्न जीवादर्थान्तरभूतः परमात्मेत्याशङ्क्याह-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । १ । ३ । ४२ ।

व्यपदेशादित्येकदेशोऽनुवर्तते । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः परमात्मनो भेदेनार्थान्तरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशाद् भिन्न एव प्रत्यगात्मनः परमात्मा । तथा चाम्नायते “कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” (बृ० ४। ३। ७) इत्युपक्रम्य “तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चिन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् (बृ० ४। ३। २१) इत्यनेन वाक्येन सुषुप्तौ प्रत्यगात्मनः परमात्मना परिष्वङ्गोभिहितो

एवमुत्क्रान्तौ श्रूयते "एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढमुत्सर्जन्याति" (बृ० ४। ३। ३५) इति। अत्रापि प्रत्यगात्मनो व्यपदेशात्। तस्मात्प्रत्यगात्मनो भिन्नोऽर्थान्तरभूत एव परमात्मा।

पत्यादिशब्देभ्यः। १। ३। ४३।

इतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मा। यत उपसंहारवाक्ये "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः" (बृ० ४। ४। २२) इति श्रूयते। एतेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायं परमात्मा प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूत एव। न हि सर्वाधिपतित्त्वादयः परमात्मासाधारणधर्मा मुक्तावस्थेऽपि प्रत्यगात्मनि सम्भवन्ति। अतो मुक्तात्मनोप्यर्थान्तरभूतः परमात्माकाश इति सिद्धम्। ४३।

इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्।

इति श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः।

સમરીતિર્મહાતેજાઃ પરબ્રહ્મ સનાતનઃ।
ડ્યતાઙ્ગા નવીનાથો વેદવેદ્યો મહામતિઃ॥
Ankur Nagral

श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसायामानन्दभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

(अथानुमानिकाधिकरणम् ।)

एवं त्रैपादिकेन ग्रन्थेनाखिलहेयप्रत्यनीकं जगज्जन्मादिकारण-मचिद्वस्तुनः प्रधानादेर्बद्धमुक्तादिरूपचेतनाच्च विलक्षणं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसङ्कल्पं समस्तकल्याणगुणात्मकं सर्वान्तरात्मभूतं निरङ्कुशैश्वर्यं स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्य-सौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपं पुण्डरीकदलामलायतेक्षणं पुंस्त्रीक्लीबलक्षणानामजडात्मकानां सर्वेषां चेतनानामविशेषेण दृष्टचित्तापहारकं परमपुरुषोत्तमश्रीरामाख्यम्परं ब्रह्म-बोधेयं सत्तदनुभवलक्षणविलक्षणमोक्षोपायतयाभिहितम् । ब्रह्मकारण-वाद एव वेदान्तवाक्यानां सामञ्जस्यमित्यपि सुनिश्चितम् ।

इदानीं कासाञ्चिच्छाखानां केषुचिद्वाक्येषु ब्रह्मकारणत्वप्रति-पादनपरेष्वेव कापिलतन्त्राभ्युपगतप्रधानकारणत्वप्रतिपादकलिङ्गा-भासोऽप्युपलभ्यत इति तन्निराकृत्य परस्य ब्रह्मणः कारणत्व एव तेषां सामञ्जस्यमिति तुरीयेण पादेन व्यवस्थाप्यते ।

तत्रानुमानिकपदबोधितस्य कापिलतन्त्रसिद्धस्य प्रधानस्य शब्द-प्रतिपाद्यत्वमेव न सम्भवतीत्यनेनादिमेनाधिकरणेनाभिधीयते—

आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीररूपकवि-न्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । १ । ४ । १ ।

काठके हि श्रूयते—इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । का. १ । ३ । १०,

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्साकाष्ठा सा परागतिः । का. १।३।११।

इति । तत्र सांख्यस्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमेवाव्यक्तपदेनेहाभिधीयते । कुतः ? “ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् ” इत्यत्र तन्मतप्रक्रियोपन्यासात् । न व्यक्तमव्यक्तं शब्दादिरहितमेवाव्यक्तमिति तत्स्मृतिप्रसिद्धमेवोच्यते । पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधाच्चाव्यक्तमिह प्रधानमेव । तदेव चैकेषां शाखिनां शाखासु प्रतिपाद्यमानुमानिकं प्रधानमेव जगत्कारणमभिधीयते । स्मृतिन्यायावप्यत्रैवानुग्राहकाविति चेत् । नैवम् । न तावदिहाब्रह्मात्मकं प्रधानमव्यक्तपदेनोच्यते । कस्मात् ? शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरस्यैव रूपकेण विन्यस्तस्यात्राव्यक्तपदेन गृहीतेर्ग्रहणात् । प्रकरणेऽस्मिन्नात्मनो भोक्तृतया रथित्वेन शरीरेन्द्रियादीनाञ्च रथादिरूपेण रूपकम्परिकल्प्योपदेशो दृश्यते । तथाहि—

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।
बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । काठ. १ । ३ । ३ ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनो युक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । का. १ । ३ । ४ ।
यस्तुविज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते । का. १ । ३ । ८ ।
विज्ञान सारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । का. १ । ३ । ९

इति वचनैर्जितेन्द्रियस्य विष्णुपरमपदप्राप्तिमुक्त्वा तमेव जितेन्द्रियपुरुषप्राप्यभूतमिन्द्रियाद्यव्यक्तान्तेभ्यः परं सर्वान्तरात्मभूतं विष्णुपरमपदशब्दाभिहितं पुरुषं दर्शयति । “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः ” इत्यारभ्य पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागति ” रित्यन्तेन । आत्मानमित्यादेरर्थः । भोक्तृत्वेन प्राधान्यादात्मनो रथित्वं रथस्वामित्वमुक्तं स्थूलशरीरस्य भोगस्थानतया गौणत्वेन रथसमत्व-

मुक्तं विवेकाविवेकवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरेन्द्रियद्वारा भोक्तारमात्मानं सुखे दुःखे वोपनयतीति बुद्धेः सारथित्वम्। एवं मनसा प्रग्रहेणाश्वरशनास्थानीयेन युक्तानि हयरूपाणीन्द्रियाणि तेष्विति तेषामिन्द्रियाणां गोचरान् शब्दादिविषयान्प्रतिधावन्ति तदन्वेमनोऽपि तान्धावति। " इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते। तदस्य हरतिप्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि " (गी. २। ६७) इति स्मृतेः। एवमजितेन्द्रियस्य संसरणं " यस्त्वविज्ञानवान्भवती " त्यभिधाय जितेन्द्रियस्य वैष्णवपदप्राप्तिर्विज्ञानसारथिर्यस्त्वित्यनेनाभिहिता। तथाभूतस्य वैष्णवपदस्य सर्वोत्कृष्टत्वद्योतनायेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति च प्रोच्यते। तत्र यद्यप्यन्तरङ्गत्वादिन्द्रियाणामर्थापेक्षया परत्वं तथापीन्द्रियाणां ग्रहत्व शब्दाद्यर्थानान्त्वतिग्रहत्वं बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यार्तभागसंवादेऽभिहितम्। तस्मादतिग्रहत्त्वेनार्थानां प्राधान्यमुच्यते " परा ह्यर्था " इति। मनसः सर्वेन्द्रियार्थव्यवहारमूलत्वादर्थेभ्यः परत्त्वं ततोऽपि निश्चयात्मकबुद्धिद्वारा विषया भोक्तुरुपकुर्वन्ति न तु संशयात्मकमनो द्वारा। तस्मान्मनसः बुद्धेः परत्त्वम्। तथा पूर्वं रथित्वेन भोक्तृत्वेन चोक्तस्यात्मनश्च भोगोपकरणभूताया बुद्धेः परत्वं भोगोपकरणस्य भोक्तृपारतन्त्र्याद्बुद्ध्यादेः स्वामित्त्वाच्चात्मन एव परत्वमुक्तम्। बुद्ध्यादेरध्यक्षत्वादेवात्मनो महत्वमुक्तम्। मह्यते पूज्यते बुद्ध्यादिभिः शब्दादिविषयप्रापणद्वारेति महानात्मा। नतु महत्परिमाणाश्रयतयेति बोद्धव्यम्। एवमात्मनोऽपि भोगसम्पादनाय भोगायतनस्याव्यक्तपदाभिधेयस्य शरीरस्य प्रयोजनमस्त्येवेति ततोऽपि परतया रथरूपितं शरीरमुक्तम्। ततोऽपि च सर्वान्तर्यामितया सर्वनियन्तृत्वेन मुमुक्षूपायोपेयस्वरूपत्वेन चाध्वनः पारभूतस्य परमपुरुषस्य परत्वम्। एवञ्च परमपुरुषसङ्कल्पायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वात्समस्तस्य यथोक्तस्येन्द्रियाद्यव्यक्तान्तस्येति तदपेक्षयाऽकिञ्चि-

त्करत्वम् । अतः "सा काष्ठा सा परागति" रित्युक्तम् । परमात्मन एव परत्वं श्रुत्यन्तरेऽप्यभिहितम् । "तमः परे देव एकीभवन्ति" (सुबाल०) इति । प्रलये तस्मिन्नेवपरस्मिँल्लय उक्तः। तथा सर्गादौ जगत्सिसृक्षया " तदैक्षत बहुस्यांप्रजायेय (छा० ६। २। ३) इति संकल्प्य "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य-नामरूपे व्याकरवाणि " (छा० ६। ३। २) इति च पुनः संकल्प्य सर्वस्य नामरूपे व्याकृत्य स एव सर्वान्पालयति संहरति चेत्यतः सृष्टिस्थितिप्रलयान्तर्गतस्य सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः स्वरूप-स्थितिप्रवृत्तीनां परमपुरुषाधीनत्वावगमात् । तथा च मुमुक्षुः सर्वे-न्द्रियाणि संयम्य तमेवैकं स्वान्तर्यामिणं परमपुरुषं चिन्तयन्नध्वनः पारं विष्णोः परमपदपदाभिधेयं प्राप्नोतीत्यभिधीयते "सोध्वनः पारमाप्नोती" त्यन्तैर्वाक्यैरिति । दर्शयति च तदनन्तरम्–"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" (का.१।३।१२) इति विशुद्धया सूक्ष्मया बुद्ध्या तस्य दृश्यत्वमुपदिश्य बुद्धेः सूक्ष्म-त्वोपायभूतमिन्द्रियवशीकरणप्रकारमाह ।"

"यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि"। का.१।३।१३।

इत्यादिना । वाक्छब्दे द्वितीयायाः सुपां सुलुगिति लुक् । मनसीति सप्तम्येकवचनं दीर्घश्छान्दसः । तथा चायमर्थः । वाक्छ-ब्दोपलक्षितानि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छेत् । तन्मनो बुद्धौ । ज्ञानश्चात्र बुद्धिः । "बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि" इति पूर्वं बुद्धेः सारथित्वमुक्त्वा "विज्ञानसारथिर्यस्तु" इतिबुद्धेरेवविज्ञा-नपदेनोक्तत्वात् । ज्ञानं बुद्धिकर्तरि महत्यात्मनि नियच्छेत् तदिति लिङ्गव्यत्ययेन, तत्कर्तारं महान्तमात्मानं शान्त आत्मनि परस्मिन्पुरुष

प्रकरणोपात्त एव नियच्छेत् । एवं भूतया सारथिरूपया सूक्ष्मया बुद्ध्या वैष्णवं परमपदं पुरुषमन्तर्यामिणं गोचरीकृत्य तम्प्राप्नुयादिति भावः । तथा चात्र कपिलकल्पितं प्रधानं न प्रतिपाद्यते पूर्वापरसन्दर्भविरुद्धत्वादिति ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् । १ । ४ । २ ।

अव्यक्तपदेन प्रत्यक्षतोऽतिव्यक्तस्य शरीरस्य कथं ग्रहणमित्यत आह सूक्ष्मन्त्विति । तुशब्दः शंकानिवर्तकः । स्थूलशरीरारम्भकं मूलकारणं भूतसूक्ष्ममव्याकृतमेव शरीरावस्थमव्यक्तशब्देनाभिधीयते। एकस्यैवाव्यक्तशब्दस्य जन्यजनकोभयवाचकत्वेन भूतसूक्ष्मरूपकारणत्वापेक्षया स्थूलशरीरस्याप्यव्यक्तशब्दवाच्यत्वार्हत्वात् ।

तदधीनत्वादर्थवत् । १ । ४ । ३ ।

नन्वव्याकृतस्यैव सांख्यैः प्रधानत्वाङ्गीकारादव्यक्तशब्देन तस्यैव स्वीकारे प्रधानकारणत्वापत्तिः । " अव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चिद्" ति पुरुषायत्तमव्यक्तस्येति कथं सङ्गच्छेतेतिचेत् । नैवम् । "यस्य पृथिवी शरीरम् " "यस्य विज्ञानं शरीरम्" (बृ. ३ । ७ । ३ । २२) "यस्याव्यक्तं शरीरम्" (सुबाल० ७ खं) इत्येवमाद्याभिः श्रुतिभिरव्यक्तादेः सर्वचराचरस्य जगतः परमपुरुषपरजकारणान्तर्यामिशरीरत्वतन्नियम्यत्वाभिधानात् । न परपरिकल्पितस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वम् । " तदैक्षत बहुस्यामि" ति तदीक्षयैवाकाशादिजगदुत्पत्तेः श्रवणात्परमपुरुषशरीरत्वेन च तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तयः प्रधानादयस्तदिच्छानुसारेणैव तत्तत्कार्यं कुर्वन्तीति न प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वम् । अतस्तन्मतनिराकरणं वेदान्तदर्शने कृतम् । परमपुरुषायत्ताव्यक्तात्तु जगदुत्पत्तिरिष्यत एव । तथा च श्रुतिस्मृतयः । "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् " ।

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिगर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत । गी. १४ । ३ ।
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृति रष्टधा । गी. ७ । ४ ।
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय: ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । गी. ७ । ६ ।
मत्तः परतरं नास्ति किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्व मिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव। गी. ७ । ७ ।
प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी। वि.पु.६।४।३९.
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ।
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । वि.पु. ६ । ४ । ४० ।

इत्यादिवचनैः परमात्मानमेवाभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वमाहुः । अव्यक्तादीनां परमपुरुषाधीनत्त्वादेव जगत्कारणत्वेनार्थवत्त्वमिति ।

इतश्च नानुमानिकं प्रधानमव्यक्तशब्देनाभिधीयते ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च । १ । ४ । ४ ।

"व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानाद्धि कैवल्यमिति सांख्यमतम् । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमन्तरेण न पुरुषस्य कैवल्यं शक्यं विज्ञातुमिति ज्ञेयत्वं तेषां सिद्ध्यति । अस्मिन् प्रकरणे तु ज्ञेयत्वमव्यक्तस्य नोक्तम् । अव्यक्तशब्दमात्रमत्र पठ्यते । तस्मान्न तान्त्रिकस्याव्यक्तस्येह ग्रहणमिति । ४ ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । १ । ४ । ५ ।

ननु कापिलमेवाव्यक्तमत्र ज्ञेयत्वेन श्रुतिर्वदति "अशब्दमस्प-

र्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " (का. १ । ३ । १५) इति । अत्र शब्दादिहीनमेव प्रधानं निचाय्यतया निरूपितं तथाचास्यैव ज्ञेयत्वेन कथनमिति चेन्न । प्राज्ञः परमपुरुषो ह्येवात्र निचाय्यत्वेनाभिधीयते । कुतः ? प्रकरणात् । प्राज्ञस्य परमात्मन एवेदं प्रकरणम् " सोऽध्वनः पारमाप्नो ति तद्विष्णोः परमं पदम्" (का. १ । ३ । ९) "पुरुषान्न परं किञ्चित्" (का. १ । ३ । ११) इति परमात्मनः परत्त्वमुपपाद्य "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते" (का. १ । ३ । १२) इति पूर्वार्धेन दुर्ज्ञेयत्वं विनिर्दिश्य "दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि" रित्युत्तरार्धेन प्रकृतस्य तस्यैव सूक्ष्मधीवेद्यत्वं प्रतिपादितम् । परमात्मनोऽपि " यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्" (मु. १ । ६) इत्यन्यत्रादृश्यत्वादयोधर्मा ह्यभीक्ष्णोपासनानिर्मलीकृतान्तःकरणेन दृश्यतया प्रतिपादिता इति सर्वं समञ्जसम् ।

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । १ । ४ । ६ ।

इतोऽपि न सांख्यतन्त्राभिमतं प्रधानमत्राव्यक्तशब्देन प्रतिपाद्यते । यस्मादत्र प्रकरणे पितृसुमनस्कत्वोपायोपेयानां त्रयाणामेवोपन्यास ज्ञेयत्वेन श्रूयते तद्विषयकः प्रश्नश्च । तथा न प्रधानादेः । अतो न प्रधानमव्यक्तशब्दवाच्यं सांख्यमतसिद्धम् ।

तत्र नचिकेता मृत्योः प्राप्तव्ये वरत्रये प्रथमवरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतां पितुः सुमनस्कत्त्वादिरूपां द्वितीयेन मोक्षसाधनीभूतामग्निविद्यां तृतीयेन च मोक्षस्वरूपमुद्दिश्योपेयोपायस्वरूपमप्राक्षीत् । तथा हि–नचिकेता नामर्षिकुमारोतिथिरूपेणानश्नन्नेव तिस्रो रात्रीर्यावन्मृत्युगृहेऽवात्सीत् । ततस्तुष्टो मृत्युस्तमाह–" त्रीन्वरान् वृणीष्वे " ति । ततः "शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमोमाभि-

मृत्यो । त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे" (का० १ । १ । १०) इति पितुः परितोषणं प्रथमं वृत्वा द्वितीयेन वरेण मोक्षसाधनभूतां नाचिकेताग्निविद्यां वव्रे । "सत्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण" (का० १ । १ । १३) इति । अत्र "स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं जरया बिभेति" (का० १ । १ । १२) इति स्वर्गस्थस्य भयजराशनापिपासरहितत्व-विगतशोकत्वादिश्रवणात् स्वर्गशब्देन परमपुरुषार्थो मोक्षोऽभिधीयते । "अमृतत्वं भजन्त" इति तत्र स्थितस्यामृतत्वश्रवणाच्च । अस्यैव च प्रतिवचनम् "त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू (का० १ । १ । १७) इत्यादिना कृतम् । "शान्तिमत्यन्तमेति" इत्यन्तशान्तिश्च मोक्षावस्थायामेवेति निश्चयः ।

एवं तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपावगमपूर्वकमुपेयस्वरूपमुपायस्वरूपं तद्धटकोपासनास्वरूपञ्च वृतम् "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः" (का० १ । १ । २०) इति मोक्षस्वरूपे पृष्टे तज्जिज्ञासायां तस्य दार्ढ्यमवगत्यात एव तत्प्रशंस्योपदिदेश । "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" (का० १ । २ । १२) इत्येवं नचिकेता धीर उपासक आत्मानमधिकृत्य वर्तते यो योगः स अध्यात्मयोगः परमात्मैकचिन्तनरूपस्तदधिगमेन तल्लाभेनेत्युपासनमुक्तं तेन देवमुपास्यं प्राप्यं मत्वा हर्षशोकौ जहाति हर्षशोकरहितत्वेनमुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेवं नचिकेता उपास्यमुपेयं देवं तत्प्राप्त्युपायं तदुपासनञ्च सामान्येन श्रुत्वा विशेषतस्तज्ज्ञानाय भूयः पृष्टवान् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र

भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यति तद्वद" (का० १।२।१४) इति। एवं भूतभविष्यत्साध्यसाधनादिविलक्षणे पृष्टे प्रागुपायस्वरूपमेवपुनः कथयामास "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"त्यारभ्य "एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते" (का० १।२।१७) इत्यन्तेन श्लोकद्वयेन प्रणवोपासनस्याप्युपायत्त्वात्तत्प्रशंस्यानन्तरमुपासकस्य प्रत्यगात्मनः-स्वरूपम् "न जायते म्रियते वा विपश्चिदि"त्यादि श्लोकद्वयेनोपदिष्टम्। इदञ्च श्लोकद्वयं जीवस्वरूपपरमेव "नहन्यतेहन्यमाने शरीरे" इति तस्य हन्यमानप्राकृतशरीरसम्बन्धित्वनिर्देशात्। "उभौ तौ न विजानीत" इति तस्याज्ञत्वोक्तेश्च। अनन्तरं "अणोरणीयान्महतो महीयानि"त्यारभ्य "क इत्थावेद यत्र स" इत्यन्तेन प्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणः परमपुरुषस्य स्वरूपमुपदिशन् तदनन्यभक्तयैवेदृशं स्वरूपं सुसाध्यमिति तस्या अनन्योपायताप्रदर्शनार्थं मध्य एवोपासनापरपर्यायभक्तेः स्वरूपमाह। ततश्च "आत्मानं रथिनं विद्धी"त्यारभ्य "दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ती"त्यन्तेनोपासनप्रकारमभिदधत् "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" (का० १।३।१५) इत्यन्तवाक्येन फलनिर्देशपूर्वकमुपसञ्जहार। एवञ्चास्मिन् प्रकरणे त्रयाणामेव ज्ञेयत्वेनोपन्यासः प्रश्नश्चोपलभ्यते। न ह्यत्र सांख्यतन्त्राभिमतस्याव्यक्तस्य ग्रहणम्।

महद्वच्च।१।४।७।

अत्र सांख्यसिद्धं बुद्धितत्त्वम्पृथक्कृत्य ततोऽप्यात्मनः परत्वमभिहितम् "बुद्धेरात्मा महान्परः" (का० १।३।१०) इत्यनेन तथा "ज्ञानमात्मनि महति" (का० १।३।१३) इत्यनेनापि ज्ञानपदाभिधेयबुद्धेरात्मनो महतः पृथङ्निर्देशः। तथा चेह श्रुतस्य महच्छब्दस्यात्मशब्दसामानाधिकरण्यादात्मपरत्वमेवेष्टव्यम्। न तान्त्रिकमहत्तत्त्वपरम्। तथाऽव्यक्तमपि नाऽप्रसंज्ञिकप्रधानपरमपि तु रथरू-